

Uloga crteža u prepoznavanju i pružanju pomoći učitelja zlostavljanoj djeci

Bervida, Marija

Master's thesis / Diplomski rad

2019

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Zagreb, Faculty of Teacher Education / Sveučilište u Zagrebu, Učiteljski fakultet**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:147:319197>

Rights / Prava: [In copyright](#)/[Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-07-10**

Repository / Repozitorij:

[University of Zagreb Faculty of Teacher Education - Digital repository](#)

SVEUČILIŠTE U ZAGREBU
UČITELJSKI FAKULTET
ODSJEK ZA UČITELJSKE STUDIJE

MARIJA BERVIDA

DIPLOMSKI RAD

ULOGA CRTEŽA U PREPOZNAVANJU I
PRUŽANJU POMOĆI UČITELJA
ZLOSTAVLJANOJ DJECI

Zagreb, ožujak 2019.

SVEUČILIŠTE U ZAGREBU
UČITELJSKI FAKULTET
ODSJEK ZA UČITELJSKE STUDIJE
(Zagreb)

DIPLOMSKI RAD

Ime i prezime pristupnika: Marija Bervida

**TEMA DIPLOMSKOG RADA: Uloga crteža u prepoznavanju i
pružanju pomoći učitelja zlostavljanoj djeci**

MENTOR: prof. dr. sc. Vesna Bilić

Zagreb, ožujak 2019.

SADRŽAJ

Sažetak	1
Summary	2
1. UVOD	3
2. ODREĐIVANJE ZLOSTAVLJANJA	4
3. VRSTE ZLOSTAVLJANJA.....	6
3.1. TJELESNO ZLOSTAVLJANJE	6
3.2. EMOCIONALNO ZLOSTAVLJANJE	9
3.3. SEKSUALNO ZLOSTAVLJANJE.....	11
3.4. ZANEMARIVANJE.....	13
3.5. POSEBNI OBLICI ZLOSTAVLJANJA	15
3.5.1. Fetalno zlostavljanje	15
3.5.2. Sindrom tresenog djeteta.....	19
3.5.3. Izloženost djece nasilju u obitelji	20
3.5.4. Manipulacija djecom pri razvodu roditelja	22
3.5.5. Medijsko nasilje	24
3.5.6. Elektroničko nasilje.....	25
3.5.7. Münchausenov sindrom preko posrednika.....	26
3.6. NASILJE MEĐU VRŠNJACIMA.....	27
4. ULOGA CRTEŽA	29
4.1. OSLOBAĐANJE OD ISKUSTVA	30
4.2. PREPOZNAVANJE ZLOSTAVLJANE DJECE	32
5. RAZVOJNE FAZE LIKOVNOG IZRAŽAVANJA U DJECE	35
5.1. FAZA ŠARANJA	35
5.2. FAZA DJEČJEG REALIZMA	36
5.2.1. Faza izražavanja složenim simbolima.....	36
5.2.2. Faza intelektualnog realizma	37
5.3. FAZA VIZUALNOG REALIZMA	38
6. ANALIZA CRTEŽA ZLOSTAVLJANE DJECE	38
6.1. CRTEŽI FIZIČKI ZLOSTAVLJANE DJECE	39
6.2. CRTEŽI EMOCIONALNO ZLOSTAVLJANE DJECE.....	45
6.3. CRTEŽI DJECE KOJA SU IZLOŽENA NASILJU U OBITELJI.....	49
7. VAŽNOST I ULOGA UČITELJA U PREVENCIJI ZLOSTAVLJANJA	52
7.1. PREVENCIJA NASILJA	53
7.2. PREVENCIJA NASILJA U ŠKOLI.....	55

7.2.1. Primarna prevencija	55
7.2.2. Sekundarna prevencija	57
7.2.3. Tercijarna prevencija.....	58
8. ZAKONSKE REGULATIVE O REAGIRANJU ŠKOLSKOG OSOBLJA U SLUČAJEVIMA ZLOSTAVLJANJA	59
9. ZAKLJUČAK.....	63
LITERATURA	65
Izjava o samostalnoj izradi rada.....	72
Izjava o javnoj objavi rada.....	73

Sažetak

Cilj ovoga rada je prikazati pojedine oblike nasilja te posljedice koje oni ostavljaju na djecu, a po kojima možemo prepoznati zlostavljano dijete. Najveći je ipak naglasak na prepoznavanje zlostavljane djece pomoću crteža te načine reagiranja i pružanja pomoći zlostavljanoj djeci.

Crtež zlostavljanog djeteta razlikuje se od crteža druge djece prema načinu likovnog izražavanja, odnosno likovnim elementima koje dijete koristi te prema motivima koje dijete crta. Neke od specifičnosti likovnog izražavanja zlostavljane djece su pretjerano crtanje šara i škrabotina te izrazito točkanje i sjenčanje po crtežu. Također, na crtežima zlostavljane djece česta je pretjerana upotreba crvene, crne ili zelene boje. Zlostavljana djeca često koriste i bljedunjave boje na crtežu. Motivi zlostavljane djece najčešće se odnose na prikazivanje likova, odnosno pojedinih dijelova tijela (njihova nepovezanost ili izostanak), ponajviše lica (velika usta u obliku slova o, izostanak usta, velike ili male oči, suze, prekriveno lice), na prikazivanje obitelji (veličina i položaj likova preslika su obiteljskih odnosa), kuće (klinasti elementi, vrata, prozori, spavaća soba) ili okoline u kojoj najčešće prevladavaju elementi nevremena (oblaci, kiša, vjetar) ili ozlijeđenih stabala.

Iako učitelji imaju mogućnost da među prvima uoče potencijalno zlostavljano dijete, za potvrdu sumnji i daljnju obradu svakako je potrebno proći dodatnu stručnu edukaciju ili zatražiti pomoć stručnjaka. Daljnje istraživanje o zlostavljanju treba provesti pomoću stručne analize više dječjih crteža te razgovorom s djetetom o njima. Stručno vođena terapija crtanjem može pomoći djetetu da se oslobodi iskustva zlostavljanja.

Osim vlastitim modelom, učitelj je na učenička ponašanja i sustav vrijednosti dužan utjecati i provođenjem prevencije nasilja i rizičnih ponašanja. Također, na svaku sumnju ili saznanje o mogućem zlostavljanju djeteta učitelj je dužan reagirati prema brojnim zakonskim regulativama.

Ključne riječi: zlostavljanje, crtež zlostavljanog djeteta, prepoznavanje zlostavljanog djeteta, pomoć zlostavljanom djetetu

Summary

The objective of this paper is to display individual forms of violence and their aftermath on children, which can be used as an aid to recognize an abused child. The utmost emphasis, however, lies on the recognition of abused children by the assistance of drawings and on means and methods of reaction and provision of help to said target group of children.

The drawing of an abused child differs from drawings of other children by artistic expression, respectively, the artistic elements used by the child and the motifs that it chooses to draw. Some specificities of the visual expression of abused children are excessive carving of scarves and scribes and sharpening and shading of the drawing. Drawings of abused children often feature an abundance of the colors red, black or green but at times they can also feature pale colors. Motifs chosen by abused children are related to display of characters: individual body parts (their incoherence or absence), uppermost the face (a big mouth rounding into an „o“ shape, absence of the mouth, big or small eyes, tears, concealed face), representations of family (the size and position of characters mirror family relationships), housing (wedged elements, doors, windows, bedrooms) or an environment display with a prevalence of severe weather elements (clouds, rain, wind) or injured trees.

Although teachers have the ability to spot a potentially abused child among the first, for the confirmation of suspicion and further processing, it is certainly necessary to undertake additional vocational training or to seek assistance of an expert. Further investigation of abuse should be carried out by means of expert analysis of multiple child drawings and conversation with the child. Guided drawing therapy can help a child to ease the abuse-experience.

In addition to its own model, the teacher has to influence the students behavior and value system by conducting prevention of violence and risk behaviors. Also, on any suspicion or knowledge of possible child abuse, the teacher is obliged to respond to numerous legal regulations.

Keywords: abuse, drawing of an abused child, recognition of an abused child, assistance to an abused child

1. UVOD

Povijest zlostavljanja veoma je duga. Ipak, javna istupanja i osviještenost o štetnosti zlostavljanja djece i mladih javljaju se tek početkom 20. stoljeća. Tematika zlostavljanja od tada je sve više zastupana u društvu. U današnje vrijeme ono je vrlo aktualna tema.

Postoje četiri glavne vrste zlostavljanja: tjelesno zlostavljanje, emocionalno zlostavljanje, seksualno zlostavljanje te zanemarivanje. Bilić, Buljan Flander i Hrpka (2012) navode još neke posebne vrste zlostavljanja: fetalno zlostavljanje, sindrom tresenog djeteta, svjedočenje nasilju u obitelji, manipulacija djecom pri razvodu roditelja, nasilje među vršnjacima, medijsko nasilje i nasilje putem modernih tehnologija te Münchausenov sindrom preko posrednika.

Svako zlostavljanje ostavlja posljedice na dijete. One mogu biti fizičke, emocionalne, bihevioralne, kognitivne i socijalne, a njihov intenzitet ovisi o različitim čimbenicima, uključujući osobine djeteta i obilježja zlostavljanja. Na temelju tih posljedica moguće je prepoznati dijete koje je zlostavljano. Također, zlostavljanu se djecu može prepoznati i prema crtežu. Djeca koja su izložena nasilju odabiru crtati drukčije motive od svojih vršnjaka, a ti su motivi specifični za doživljeno nasilje. Također, djeca koja su doživjela zlostavljanje koriste specifičan način likovnog izražavanja te se prema potezima ruke i bojama koje se koriste u crtežu može zaključiti da je dijete proživjelo traumu.

Osim pomoći učitelju u prepoznavanju zlostavljane djece, crtež je pomoć i za samu zlostavljanu djecu. Crtež odraslima pruža uvid u djetetov unutarnji svijet, a njemu pomaže da se oslobodi traumatskog iskustva.

Učitelji i ostale stručne osobe koje rade s djecom često se susreću s dječjim crtežom. Neki od crteža već su na prvi pogled zabrinjavajući zbog izbora djetetovih motiva ili zbog očitog iskazivanja agresije šaranjem i deranjem papira. Ipak, analizom dječjih crteža prema nekim zajedničkim obilježjima crteža zlostavljanje djece, učitelji i ostali stručnjaci mogu uočiti mnogobrojnu djecu kojima je potrebna pomoć. Upravo zato, važno je educirati učitelje kako na crtežu uočiti znakove zlostavljanja te kako postupiti dalje. Treba imati na umu da su učitelji često prve i jedine osobe koje imaju priliku i dužnost uočiti probleme djece i pružiti im pomoć.

2. ODREĐIVANJE ZLOSTAVLJANJA

Za razumijevanje problematike zlostavljanja važno je objasniti tri pojma: agresivnost, nasilje i zlostavljanje. Pod pojmom agresije podrazumijevamo "svaku reakciju (fizičku ili verbalnu) izvedenu s namjerom da se nekom drugom nanese šteta ili povreda bilo koje vrste, bez obzira da li je ta namjera do kraja realizirana" (Žužul, 1989; prema Rajhvajn, 2004, str. 4). „Nasilje je namjerno korištenje fizičke snage i moći prijetnjom ili akcijom prema samome sebi, prema drugoj osobi, ili prema grupi ljudi ili čitavoj zajednici, što bi moglo rezultirati ili rezultira ozljedom, smrću, psihološkim posljedicama, nerazvijenošću ili deprivacijom (WHO, 2002; prema Žilić i Janković, 2016, str. 69). Agresija i nasilje, dakle, nisu istoznačni pojmovi. Dok je nasilje uvijek namjerno, agresija ne mora biti. Primjer za to je agresija kada se branimo. Zlostavljanje jest nasilje koje se učestalo ponavlja na dnevnoj ili tjednoj bazi.

U kontekstu razvoja ljudskih prava značajan je napredak postignut osvještavanjem da su okrutni i veoma grubo postupci odraslih prema djeci, koje se opravdavalo kao metode discipliniranja i odgajanja djece, zapravo postupci zlostavljanja djeteta i oni kao takvi danas više nisu prihvaćeni i dozvoljeni. Primjere zlostavljanja pronalazimo već u staroj Grčkoj. Spartanci su bili na glasu kao vrsni vojnici, a izdržljivost su vježbali od malih nogu. Nerijetko su ubijali tek rođenu djecu, a djeca koja su preživjela jer su bila zdrava i snažna, zlostavljana su od malena. Spartanci su tako djecu često izlagali gladi, raznim vremenskim uvjetima bez adekvatne odjeće i obuće te brojnim drugim nehumanim i zlostavljajućim postupcima poput grizenja i šibanja. U rimskom patrijarhalnom društvu također je bilo mnogo zlostavljanja. Rimljani su imali pravo slobodnog trgovanja djecom: ona su prodavana kako bi radili u kućama ili kako bi bili seksualni robovi (Šarić, 2011). Zlostavljanje u tim kulturama, dakle, ne samo da se nije branilo, nego se prenosilo s koljena na koljeno. Djeca su odmalena zlostavljana, a kada su odrasla, postajali su zlostavljači.

Tijekom vremena se sve više javno govorilo o problematici zlostavljanja. Bilić, Buljan Flander i Hrpka (2012) navode da je razvoj zaštite dječjih prava u Hrvatskoj počeo 1852. godine, kao posljedica primjene austrijskog kaznenog zakona koji je sadržavao odredbu o zaštiti maloljetnika od zlostavljanja. Autorice navode da se zlostavljanje djece, naročito u školama, nastavilo sve do 20. stoljeća. Početkom 20. stoljeća povećalo se zanimanje javnosti za zlostavljanje djece, a posebna se pažnja pridavala

posljedicama koje ono ima za djecu. Unatoč tome, autorice navode da je tek krajem 20. stoljeća počelo javno osuđivanje tjelesnog kažnjavanja, što je rezultiralo zabranom tjelesnog kažnjavanja djece u školama u Švedskoj 1979. godine. Važnost borbe za prava djece prepoznale su i ostale države koje su potpisnice brojnih konvencija, deklaracija i koje su nositeljice brojnih zakona o zaštiti djece od zlostavljanja.

Danas nailazimo na različite definicije zlostavljanja, a najčešće se koristi definicija Svjetske zdravstvene organizacije (WHO, 2006; prema Bilić i sur., 2012, str. 2):

„Svaki oblik tjelesnog i/ili emocionalnog zlostavljanja, zanemarivanja i nemarnog postupanja ili iskorištavanja djece, što rezultira stvarnom ili potencijalnom opasnosti za djetetovo zdravlje, preživljavanje, razvoj ili dostojanstvo u kontekstu odnosa odgovornosti, povjerenja i moći.“

Iako postoji različito definiranje nasilja s pravnog, medicinskog i znanstvenog stajališta, Bilić, Buljan Flander i Hrpka (2012) navode da se u svakoj od njih radi o „trajnoj ili učestaloj izloženosti, namjerno nasilnim postupcima, postupcima koji se događaju u kontekstu odnosa odgovornosti, povjerenja i moći, a posljedice takvoga postupanja mogu biti lakše (vanjske povrede) ili teže uočljive (povrede emocija i unutarnje tjelesne povrede)“ (Bilić i sur., 2012, str. 2).

U određivanju zlostavljanja veoma je važno obratiti pozornost na definiciju Svjetske zdravstvene organizacije prema kojoj u zlostavljanje pripada i zanemarivanje i iskorištavanje djeteta. Neznanje i nebriga o stvarima i postupcima koji djetetov život i dostojanstvo mogu dovesti u opasnost, isto se tako smatraju zlostavljanjem djeteta. Također, bitno je istaknuti da u postupke zlostavljanja ubrajamo i krajnje gruba ponašanja koja se dogode samo jednom, a koja predstavljaju stvarnu ili potencijalnu opasnost za djetetovo zdravlje (Bilić i sur., 2012).

3. VRSTE ZLOSTAVLJANJA

U ovom radu podjela zlostavljanja bit će prikazana prema najprihvaćenijoj klasifikaciji, na 4 glavne vrste: tjelesno, emocionalno i spolno zlostavljanje i zanemarivanje. Iako se u teoriji sve četiri vrste zlostavljanja mogu definirati i posebno odijeliti, u praksi je čest slučaj preklapanja više vrsta zlostavljanja, bilo da je osoba istodobno izložena višestrukom nasilju (npr. emocionalnom i seksualnom zlostavljanju) ili da je osoba izložena prvo jednoj vrsti zlostavljanja koja zatim prelazi u drugu vrstu zlostavljanja (npr. osoba koja je emocionalno zlostavljana postaje tjelesno zlostavljana).

Bilić i sur. (2016) uz navedenu osnovnu podjelu zlostavljanja, upozoravaju na još neke specifične vrste zlostavljanja: fetalno zlostavljanje, sindrom tresenog djeteta (Shaken Baby Syndrom), svjedočenje nasilju u obitelji, manipulacija djecom pri razvodu roditelja, nasilje među vršnjacima, medijsko nasilje i nasilje putem modernih tehnologija te Münchhausenov sindrom preko posrednika. U radu ćemo prikazati i te vrste zlostavljanja.

3.1. TJELESNO ZLOSTAVLJANJE

Kadushin i Martin (1981; prema Bilić i sur., 2012) upozoravaju da 2/3 tjelesno zlostavljane djece čine djeca čije je tjelesno kažnjavanje izmaklo kontroli i preraslo u zlostavljanje. Iako je teško odrediti granicu gdje prestaje tjelesno kažnjavanje i počinje tjelesno zlostavljanje, kao osnovne smjernice koriste se intenzitet, rizik od ozljede i namjera roditelja (Bilić i sur., 2012).

„Pod pojmom tjelesnog kažnjavanja podrazumijeva se primjena fizičke sile s namjerom da dijete doživi bol i/ili nelagodu, ali ne i ozljedu, u svrhu korekcije ili kontrole djetetova ponašanja“ (Straus, 2000; Pećnik, 2003; Gershoff, 2008: prema Bilić i sur., 2012, str. 82).

Bilić i sur. (2012) navode da tjelesno kažnjavanje uključuje izravne fizičke oblike kažnjavanja (udaranje, tresenje), prisiljavanje na konzumaciju štetnih tvari (npr. feferoni) te radnje koje uključuju prekomjernu tjelesnu nelagodu (odnosi se na uskraćivanje vode i hrane te npr. neugodne i bolne položaje poput klečanja na kukuružu). Iste autorice (str. 84) upozoravaju da se takva ponašanja trebaju razlikovati od „zaštitnih ograničenja, odnosno upozorenja roditelja ili njihove brze reakcije u slučajevima izloženosti djeteta opasnosti“ (npr. povlačenje djeteta kako se ne bi opeklo).

Dok neki roditelji tjelesno kažnjavanje koriste planski, bez da njihove postupke prate snažne emocionalne reakcije, neki roditelji reagiraju impulzivno u trenutku kada izgube kontrolu nad situacijom. Takvo postupanje prate snažne emocije poput kajanja i tuge. Gershoff (2008) kao najčešće razloge tjelesnog kažnjavanja djece navodi da roditelji vjeruju kako je ono učinkovito, kako su oni i sami bili tjelesno kažnjavani pa im nije ništa te da njihova kultura i vjera podržavaju upotrebu tjelesne kazne. Roditelji često tjelesno kažnjavanje opravdavaju kao metodu discipliniranja.

Iako je tjelesno kažnjavanje djece u Hrvatskoj zabranjeno Obiteljskim zakonom i Zakonom o zaštiti od nasilja u obitelji, istraživanje Hrabrog telefona iz 2017. godine pokazalo je da „svaki treći ispitanik smatra da se tjelesno kažnjavanje ne bi trebalo zabraniti roditeljima u odgoju“ (Stavovi prema tjelesnom kažnjavanju i ostalim odgojnim postupcima u Poljskoj, Latviji i Hrvatskoj – hrvatski rezultati, str. 3). Isto istraživanje navodi da tek „39% ispitanika prepoznaje štetnost tjelesnog kažnjavanja i smatra da se ono nikada ne bi trebalo koristiti“ (Stavovi prema tjelesnom kažnjavanju i ostalim odgojnim postupcima u Poljskoj, Latviji i Hrvatskoj – hrvatski rezultati, str. 2).

Štetnost tjelesnog kažnjavanja dokazana je brojnim studijama u kojima je potvrđeno da tjelesno kažnjavanje, osim tjelesnih povreda, kao posljedicu ima niz emocionalnih reakcija djece (sram, strah, osjećaj bespomoćnosti, povučenost, krivnja, ljutnja, nepovjerenje), agresivno ponašanje, nisku moć samokontrole, antisocijalno ponašanje i lošiji školski uspjeh, narušenu kvalitetu odnosa s roditeljima, smanjena vjerojatnost internalizacije roditeljskih vrijednosti te narušen psihički i tjelesni integritet (Vidović, 2008; Gershoff, 2002). Gershoff (2002) navodi kako tjelesno kažnjavanje ipak može imati jednu pozitivnu posljedicu, a to je trenutna poslušnost.

Prema istraživanju, „djeca koja doživljavaju tjelesno kažnjavanje imaju 7 puta veći rizik da budu tjelesno zlostavljana“ (Clement i sur., 2000; prema Bilić i sur., 2012, str. 93).

„Pod pojmom tjelesnog zlostavljanja djece podrazumijeva se učestalo ili jednokratno grubo, namjerno nanošenje boli, tjelesnih ozljeda, te neodgovorno postupanje roditelja i drugih osoba koje uključuje potencijalni rizik od tjelesnog ozljeđivanja, a čije posljedice mogu, ali i ne moraju biti vidljive“ (WHO, 2006; Pećnik, 2003; McCoy i Keen, 2009; prema Bilić i sur., 2012, str. 98).

Ono uključuje šamaranje, udaranje, tresenje, grizenje, vezanje, ograničavanje slobode te uskraćivanje hrane i vode.

Prema istraživanju „Prevalencija zlostavljanja i zanemarivanja djece u Hrvatskoj“ Poliklinike i Hrabrog telefona iz 2006. godine, 15,9% učenika bilo je izloženo tjelesnom zlostavljanju (Hrvatsko psihološko društvo, 2016). Prema istraživanjima, dječaci, mlađa djeca te djeca s kroničnim bolestima i kognitivnim deficitima češće su žrtve fizičkog zlostavljanja (Bilić i sur., 2012).

Najčešći počinitelji tjelesnog zlostavljanja su majke (56.6%) i očevi (26.4%) (Pećnik, 2005), no počinitelji mogu biti i braća i sestre. Bilić i sur. (2012) navode najčešće karakteristike osoba koje fizički zlostavljaju: agresivnost, depresivnost, nedovoljno razvijena empatija, slaba moć kontrole, visoka podložnost stresu, nisko samopoštovanje, socijalna izoliranost, nerealna očekivanja od sebe i djece, nepoznavanje i neuvažavanje djetetovih razvojnih potreba, slabe roditeljske vještine te sklonost zloupotrebi sredstava ovisnosti. Također, brojna su istraživanja potvrdila da osobe koje fizički zlostavljaju imaju iskustvo fizičkog kažnjavanja ili zlostavljanja u djetinjstvu.

Posljedice tjelesnog zlostavljanja, kao i bilo kojeg drugog oblika zlostavljanja, mogu biti kratkoročne i dugoročne. Prilikom identificiranja fizičkog nasilja, treba obratiti pažnju na to jesu li ozljede karakteristične za dob djeteta i razlikuju li se one od uobičajenih dječjih povreda te kako povredu i njezin nastanak objašnjavaju roditelji (Buljan Flander i Kocijan Hercigonja, 2003). Jesu li povrede nastale namjerno ili

slučajno možemo procijeniti prema „položaju ozljede, prisutnosti više ozljeda različite starosti, po tome nestanu li povrede kada se dijete izdvoji iz svoje uobičajene sredine te boji i obliku povreda“ (Buljan Flander i Kocijan Hercigonja, 2003, str. 39). Ti se znakovi prepoznavanja ponajviše odnose na modrice, a one se kod djece koja su tjelesno zlostavljana najčešće nalaze „na području potkoljenica, koljena, rukama, laktovima, a nešto rjeđe na licu, bedrima i u predjelu kralježnice“ (Buljan Flander i Kocijan Hercigonja, 2003, str. 39). Osim modrica, u tjelesne posljedice ubrajaju se ugrizi, posjekline, opekline, čupanje kose, ozljede mišića i prijelomi kostiju, oštećenja unutarnjih organa (naročito ozljede mozga) te osjetila (najčešće povrede u ustima i povrede zubi). Netjelesne posljedice obuhvaćaju kognitivne (problemi s pažnjom, obradom i pohranom verbalnih informacija, komunikaciji i razumijevanju uzročno posljedičnih veza te utjecaj na razvoj inteligencije), emocionalne (bezzvoljnost, tuga, obeshrabrenost) i ponašajne probleme (suicidalna, nasilnička i ovisnička ponašanja), teškoće u socijalizaciji (negativna slika o sebi i okolini, nove situacije doživljavaju kao prijeteće i neprijateljske, izbjegavanje druženja, mjesta i aktivnosti) te psihičke bolesti (Buljan Flander i Kocijan Hercigonja, 2003; Bilić i sur., 2012).

3.2. EMOCIONALNO ZLOSTAVLJANJE

Istraživanje „Prevalencija zlostavljanja i zanemarivanja djece u Hrvatskoj“ Poliklinike i Hrabrog telefona iz 2006. godine pokazalo je da je 16,5% hrvatskih učenika bilo emocionalno zlostavljano (Hrvatsko psihološko društvo, 2016), a neka istraživanja pokazala su i veću prevalenciju, čak do 25%.

„Emocionalno zlostavljanje je kontinuirano neprijateljsko i/ili indiferentno ponašanje roditelja i drugih osoba koje nastupaju s pozicije moći, a na temelju kojega dijete može zaključiti da je bezvrijedno, nevoljeno, neadekvatno, što oštećuje njegovu emocionalnu stabilnost i psihološki kapacitet, te kratkoročno i/ili dugoročno negativno utječe na njegov razvoj i dobrobit“ (Evans, 2002; Iwaniec, 2006; Tomison, Tucci, 1997; Bilić, 2008; prema Bilić i sur., 2012, str. 118).

Najučestaliji oblici emocionalnog zlostavljanja su odbacivanje (djetetovih potreba i ideja te neprihvatanje njega kakvo je), teroriziranje prijateljima i kaznama, vikanje i psovanje, ruganje, ismijavanje, sramoćenje djeteta, grubo kritiziranje i uspoređivanje s drugom djecom, izoliranje, isključivanje iz obiteljskih procesa, ograničavanje, ignoriranje, manipuliranje i iskorištavanje djeteta (Bilić i sur., 2012; Buljan Flander i Kocijan Hercigonja, 2003).

Buljan Flander i Kocijan Hercigonja (2003) navode da roditelji koji emocionalno zlostavljaju djecu: nemaju jasnu predodžbu o potrebama i normalnom razvoju djece, imaju podijeljen stav prema roditeljstvu, imaju bračne probleme, podložni su stresu i teško kontroliraju vlastito ponašanje. Iste autorice navode da su ti roditelji često nezadovoljni svojom djecom (spolom ili postignutom fazom razvoja), pa s djecom provode malo vremena i koriste pretežito jednosmjernu komunikaciju, u kojoj su oni ti koji govore.

Iako dijete može doživljavati samo emocionalno zlostavljanje, ono je često kombinirano s ostalim oblicima nasilja. Posljedice emocionalnog zlostavljanja mogu biti kratkoročne i dugoročne, a drukčije su ovisno i o dobi djece. Kratkoročne posljedice emocionalnog zlostavljanja mijenjaju se ovisno o dobi, što ćemo prikazati prema Bilić i sur. (2012) te Buljan Flander i Kocijan Hercigonja (2003).

U ranom djetinjstvu djeca osjećaju ljutnju i strah, pokazuju agresivnost, imaju nisko samopoštovanje i poremećaje privrženosti, pokazuju mnogobrojne fizičke smetnje poput bolova, problema sa snom i probavom.

U srednjem se djetinjstvu povećava agresivnost i javlja se povlačenje iz društva, djeca stvaraju negativnu sliku o sebi i drugima.

Adolescenti osim niskog samopoštovanja pokazuju niz internaliziranih problema i imaju nižu kompetentnost te na budućnost gledaju pesimistično.

Najčešće dugoročne posljedice emocionalnog zlostavljanja uključuju bezvoljnost, tjeskobu, depresivnost, suicidalnost, poremećaje hranjenja i poremećaje ličnosti, ovisnička ponašanja te probleme u socijalnom funkcioniranju.

3.3. SEKSUALNO ZLOSTAVLJANJE

Zabrinjavajući su podatci brojnih istraživanja kako je svako peto dijete u Hrvatskoj seksualno zlostavljano (Buljan Flander, 2016). Još je poraznija činjenica da se tek 10% svih slučajeva seksualnog zlostavljanja djece otkrije, a ostalih 90% ostaje skriveno kao da se nije dogodilo.

„Seksualno zlostavljanje definiramo kao a) bilo kakav seksualni čin između odrasle i maloljetne osobe, ili dvije maloljetne osobe ako jedna ima moć nad drugom; te b) prisiljavanje ili uvjeravanje djeteta na sudjelovanje u seksualnom činu bilo kakve vrste (s kontaktom ili bez kontakta). Seksualni čin tako podrazumijeva ne samo seksualni odnos nego i ekshibicionizam, izlaganje pornografskom materijalu, voajerizam, seksualiziranu komunikaciju putem telefona ili interneta.“ (Američka akademija dječje i adolescentske psihijatrije, 2008; prema Bilić i sur., 2012, str. 143).

U razlikovanju zlostavljajućih od nezlostavljajućih seksualnih ponašanja između dvije osobe, razmatraju se tri faktora: razlika u moći, razlika u znanju i razlika u zadovoljenju počinitelja i žrtve (Buljan Faner i Kocijan Hercigonja, 2003).

Seksualno zlostavljanje rodno je uvjetovano nasilje, što znači da su počinitelji većinom muškarci (Ured za ravnopravnost spolova Vlade Republike Hrvatske, 2014). Finkelhor (1994) navodi da su u čak 90% slučajeva seksualnog zlostavljanja djece počinitelji muškarci. Isti autor navodi da je u 70% do 90% počinitelj osoba koju dijete poznaje, a 33% do 50% počinitelja su članovi obitelji.

Knight i sur. (1989; prema Buljan Flander i Kocijan Hercigonja, 2003, str. 136.) opisali su 5 vrsta seksualnih zlostavljača: „incestuozni, zlostavljači koji nemaju kontakta sa žrtvom, osobe koje ne napadaju samo djecu već i odrasle, interpersonalni tip koji s djetetom većinom ne uspostavlja seksualne kontakte, a kada ga uspostavi on je često negenitalan i neorgazmički, te zlostavljači sadisti koje naročito uzbuđuje nasilje, a za svoje žrtve biraju nepoznatu djecu“. Brojna istraživanja utvrdila su kako je većina seksualnih zlostavljača u djetinjstvu imala iskustvo seksualnog nasilja i nasilja u obitelji. Oni većinom imaju nerazvijene socijalne vještine i socijalno su izolirani, a željenu bliskost s djecom razvijaju na neprihvatljive načine. Brojna su istraživanja

pokazala da su seksualni zlostavljači osobe koje teško kontroliraju svoje nagone (uzimanje opojnih sredstava dodatno umanjuje samokontrolu (Buljan Flander i Kocijan Hercigonja, 2003)) i impulse te imaju poremećaje u ponašanju. Kod njih su prisutni anksioznost i osjećaj bespomoćnosti. Bilić i sur. (2012) naglašavaju da se pravovremenim i pravilnim liječenjem može postići da se čak do 50% zlostavljača uspije kontrolirati i ne počini nova zlostavljanja.

Buljan Flander i Kocijan Hercigonja (2003) donose pregled znakova koji upućuju da je dijete seksualno zlostavljano:

Od fizičkih znakova kod zlostavljane djece možemo uočiti razne povrede i infekcije genitalija, analnog područja i grla, ozljede grudi i trbuha te česte upale mjehura. Kod djevojčica može doći do problema s menstruacijom, a moguća je i trudnoća. Kod zlostavljane djece česte su psihosomatske smetnje poput glavobolja ili bolova u trbuhu te su česte promjene u tjelesnoj težini. Žrtve iskazuju želju za nevidljivošću, često se tuširaju, svoje tijelo pokrivaju s puno odjeće, ili u drugoj krajnosti, prakticiraju odijevanje koje puno otkriva.

Emocionalni znaci seksualnog zlostavljanja uključuju ljutnju, tjeskobu, bespomoćnost, izoliranost, sram, krivnju, osjećaj izdaje, konfuziju te razne strahove (od dolaska kući, mraka, kreveta i zatvorenih prostorija). Žrtve često imaju manjak samopoštovanja i stvore lošu sliku o sebi.

Žrtve seksualnog zlostavljanja počinju se ponašati seksualizirano: upotreba prostih riječi, neuobičajen interes za svoje i tuđe genitalije, na crtežima su naglašeni seksualizirani detalji, žrtve često masturbiraju te guraju različite objekte u vaginu ili rektum. Žrtve je moguće prepoznati i po strahu od svlačenja pred drugom djecom na satu tjelesne i zdravstvene kulture. Kod starije se djece mogu javiti promiskuitetna ponašanja i prostitucija, a na dugoročnom planu žrtve imaju teškoća u intimnim vezama, a može se javiti i seksualna disfunkcija te fobične reakcije na seksualnu intimnost (Dogodilo se, što sada ...?, 2016).

Na socijalnom planu možemo uočiti sljedeće znakove: povučenost ili hiperaktivnost, poslušnost, perfekcionizam i općenito kontrolirano ponašanje. Nije rijetkost da djeca imaju noćne more ili mokre u krevet. Zbog straha i potrebe za sigurnosti dijete želi znati što će se dalje događati. Često žrtva odbija ostati nasamo s određenom osobom, zlostavljačem, što je ostalim članovima obitelji vrlo upozoravajući znak. Također,

dijete čiji je zlostavljač član porodice, može doživjeti zbunjenost ulogama pojedinih članova u obitelji.

Kao način nošenja sa stresnim događajem, žrtve se često počinju ponašati samodestruktivno: problemi s jelom, konzumiranje alkohola i droga, bježanje od kuće, samoozljeđivanje i pokušaji suicida. U školi takva djeca imaju problema s pažnjom, teže izražavaju vlastito mišljenje, imaju velik broj opravdanih sati i često spominju tajne i seksualizirane teme.

Osim već spomenutih kratkoročnih i dugoročnih posljedica seksualnog zlostavljanja na dijete, koji su ujedno i znakovi prepoznavanja, važno je napomenuti da „čak 48% više seksualno zlostavljane djece dobije dijagnozu PTSP-a od nezlostavljane djece (Famularo i sur., 1992.), a više od 80% (McLeer i sur., 1992) njih ima elemente PTSP-a“ (Buljan Flander i Kocijan Hercigonja, 2003, str. 103). Profaca i Arambašić (2009, str. 54) ističu kako „proživljavanje traumatskog iskustva može utjecati na sva područja života: osjećaje, mišljenje, pamćenje, ponašanje, tjelesno zdravlje i socijalne odnose“.

3.4. ZANEMARIVANJE

Povijest zanemarivanja je, kao i povijest ostalih vrsta zlostavljanja, dugačka. Iako je zanemarivanje danas poznato kao zlostavljanje, nažalost, mnogi ljudi još uvijek toga nisu svjesni, kao ni posljedica koje ono ima za dijete.

Zanemarivanje djece definira se kao „nedostatak odgovarajuće brige i njege odraslih osoba prema djetetu, što bitno utječe na djetetov normalni fizički i psihički razvoj“ (Buljan Flander i Kocijan Hercigonja, 2003, str. 65). Ono ima nekoliko oblika: fizičko, emocionalno, edukativno i zdravstveno.

Fizičko zanemarivanje odnosi se na nezadovoljavanje djetetovih osnovnih tjelesnih potreba. To su potreba za hranom i vodom, potreba za snom, potreba za kisikom i sigurnim smještajem koji dijete brani od izlaganja ekstremnim vremenskim uvjetima.

Emocionalno zanemarivanje podrazumijeva nezadovoljavanje osnovnih emocionalnih potreba djeteta, tako da ih se ignorira ili da odrasla osoba agresivno reagira na njih. Buljan Flander i Kocijan Hercigonja (2003) upozoravaju da određivanje pojma ovisi o kulturalnim stavovima.

Nezainteresiranost roditelja za suradnju sa školom, izostanak pomoći djetetu i nebriga o posjedovanju školskog pribora ukazuje na edukativno zanemarivanje.

Zdravstveno (medicinsko) zanemarivanje podrazumijeva nebrigu roditelja o zdravstvenoj zaštiti djeteta, redovitim posjetama liječniku i redovnoj upotrebi propisanih lijekova. Medicinsko zanemarivanje uključuje i nebrigu o mentalnom zdravlju djeteta.

Buljan Flander i Kocijan Hercigonja (2003) upozoravaju na još jedan oblik zanemarivanja – nezaštićivanje djeteta. Objašnjavaju da se ono odnosi na objektivnu situaciju, ne na loše roditeljstvo (npr. siromaštvo) te zbog ozbiljnih posljedica koje ono ima na djecu upozoravaju na važnost društva da svakom djetetu osigura potrebne uvjete za normalan rast i razvoj.

Zanemarivanje je najučestaliji oblik zlostavljanja i čini 50% do 60% svih oblika zlostavljanja (Zanemarivanje djece, 2010). Istraživanje Poliklinike i Hrabrog telefona iz 2008. godine pokazalo je da je 12% ispitivanih srednjoškolaca doživjelo zanemarivanje (Buljan Flander, 2007; prema Bilić i sur., 2012).

Djecu zanemaruju najčešće njihovi biološki roditelji, čak u 91% slučajeva, a u većini slučajeva to su majke (McCoy i Keen, 2009; prema Bilić i sur. 2012). U literaturi se kao osobe koje najčešće zanemaruju svoju djecu navode osobe koje su prerano postale roditelji, osobe koje nisu željele biti roditelji, koje su podložne stresu, impulzivno reagiraju, nemaju empatiju, osobe koje pate od psihičkih i duševnih bolesti te one koje su imale iskustvo zanemarivanja u djetinjstvu.

Iako je zanemarivanje možda najmanje poznat oblik zlostavljanja djece, posljedice koje ono ima na djecu veoma su ozbiljne. Posljedice ćemo prikazati prema Bilić i sur. (2012) te Miljević-Ridički (1995).

Od tjelesnih posljedica istraživanja najčešće ističu zapušten izgled, izgladnjelost, probleme s uzimanjem hrane, nedovoljnu tjelesnu razvijenost i zaostajanje za vršnjacima, fizičke ozljede te pojavu bolesti koje se javljaju zbog loših higijenskih uvjeta i nedostatne liječničke pomoći.

Žrtve zanemarivanja na kognitivnom planu imaju manji kvocijent inteligencije. Također, pokazuju probleme s čitanjem, pisanjem i računanjem, što kao posljedicu ima lošiji školski uspjeh.

Zbog posljedica na drugim poljima, zanemarivana djeca imat će slabije razvijene socijalne vještine i nisko samopoštovanje te će u društvu biti povučena. Žrtve zlostavljanja nerijetko imaju manje prijatelja od djece koja nisu zanemarena.

Emocionalno zanemarena djeca kasnije imaju niže samopoštovanje, bezvoljni su i ne pokazuju emocije, nemaju razvijenu empatiju i češće će reagirati agresivno nego djeca kojoj su emocionalne potrebe bile zadovoljene.

Kako djeca odrastaju, postoji mogućnost pojave drugih ozbiljnih posljedica: bijega od kuće, rizičnih ponašanja i psihijatrijskih problema.

3.5. POSEBNI OBLICI ZLOSTAVLJANJA

Osim četiri glavne vrste zlostavljanja (tjelesno, emocionalno i seksualno zlostavljanje te zanemarivanje), u posljednje se vrijeme sve više prepoznaju i posebne vrste zlostavljanja, a koje uključuju fetalno zlostavljanje, sindrom tresenog djeteta (Shaken Baby Syndrom), svjedočenje nasilju u obitelji, manipulaciju djecom pri razvodu roditelja, nasilje među vršnjacima, medijsko nasilje i nasilje putem modernih tehnologija te Münchausenov sindrom preko posrednika.

3.5.1. Fetalno zlostavljanje

Fetalno zlostavljanje odnosi se na izlaganje djeteta alkoholu i drogama dok je ono još u majčinoj utrobi. Konzumiranje takvih tvari za vrijeme trudnoće predstavlja rizik za zdravlje i život djeteta. Postoje dva osnovna oblika fetalnog zlostavljanja: fetalno izlaganje alkoholu i fetalno izlaganje drogama.

3.5.1.1. Fetalno izlaganje alkoholu

Zahvaljujući najnovijoj tehnologiji, danas možemo promatrati i uspoređivati strukturu mozga osoba koje su bile izlagane alkoholu prije rođenja i mozga osobe koje nisu. Istraživanja su pokazala da mozak osoba koje su prenatalno izlagane alkoholu

„uzrokuje promjene u obliku, volumenu i površini cjelokupnog mozga, a osobito u nekim regijama“ (Guerri, Bazinet i Riley, 2009.; prema Bilić i sur., 2012, str. 197.), dok niti jedno istraživanje ne pokazuje da je i najmanja količina alkohola koji trudnica konzumira siguran za normalan razvoj djeteta. Najpoznatije posljedice fetalnog izlaganja alkoholu jesu fetalni alkoholni spektar (FASD) i fetalni alkoholni sindrom (FAS).

Fetalni alkoholni spektar (FASD) odnosi se na širok „raspon učinaka koji se mogu pojaviti kod osobe čija je majka pila alkohol tijekom trudnoće, uključujući tjelesne, duševne, ponašajne i teškoće u učenju, s mogućim životnim posljedicama“ (Nayak i Murthy, 2008, str. 997). Iako u dosta slučajeva kod djece nije prepoznat, što zbog izostanka fizičkih pokazatelja, što zbog toga što se učinci FASD-a uobičajeno prepoznaju tek u razdoblju srednjeg djetinjstva, Američki centar za kontrolu bolesti procjenjuje da FASD ima 1 na 100 djece (Blackburn, Carpenter i Egerton, 2009; prema Bilić i sur., 2012). Učinci FASD-a očituju se na nekoliko područja, a prikazat ćemo ih prema Guerri i sur. (2009), Bilić i sur. (2012) i Nayak i Murthy (2008).

Na kognitivnoj razini, FASD uključuje smanjene sposobnosti pamćenja, razmišljanja i prosuđivanja, smanjene intelektualne sposobnosti, smanjene mogućnosti apstraktnog mišljenja, niži IQ, hiperaktivnost i deficit pažnje. Na području jezika i govora FASD se očituje u slabom rječniku i slabom razumijevanju jezičnih struktura. Problemi motoričkog razvoja uključuju teškoće u sjedenju i hodanju kod male djece, nerazvijenoj finoj motorici i problemima s koordinacijom. Tjelesni pokazatelji FASD-a su niži rast i smanjena tjelesna težina te poteškoće taktilne, auditivne i vizualne osjetljivosti. Prema Kellerman (1999), tek 10% sve djece s FASD-om ima fizičke simptome. Djeca s FASD-om često su neorganizirana i emocionalno nezrela te slabije kontroliraju impulse, što se dovodi u vezu s nekim socijalnim pokazateljima: nerazumijevanjem uzroka i posljedica vlastitog ponašanja, nerazumijevanjem ponašanja drugih ljudi, slabom socijalnom prilagodbom i slijeđenjem uobičajenih pravila svakodnevnog života, a rezultat tih teškoća je život u izolaciji.

Fetalni alkoholni sindrom (FAS) najteži je oblik fetalnog alkoholnog spektra. Brojna istraživanja o njegovoj prevalenciji pokazuju porast broja djece kod koje se pojavljuje. Istraženo je da je FAS prisutan u 2 do 6 djece na 1 000 živorođenih (Olson, Jirikowic, Deborah, Kartin i Astley, 2007). Simptomi FAS-a očituju se u fizičkim i ponašajnim

odstupanjima i promjenama u središnjem živčanom sustavu. Svaku od tih skupina objasniti ćemo prema Kellerman (1999-2003), Guerri i sur. (2009) i Matijević, Bartolović, Crnković, Košiček i Barišić (2014).

Fizičke karakteristike obuhvaćaju ispodprosječnu visinu, nisku porođajnu težinu i ispodprosječnu težinu odrasle osobe. Također, FAS karakterizira manji opseg glave, uža očni otvori, deformirana ušna školjka, tanka gornja usna i nos kojemu se jasno ne vidi korijen. Također, za FAS je karakterističan spljošteni dio između nosa i usana.

Bihevioralni pokazatelji FAS-a posljedica su oštećenja mozga, a ne problema u ponašanju. Dapače, ponašajni problemi poput impulzivnosti, hiperaktivnosti, nezrelog ponašanja i problema prilagodbe na nove stvari i situacije, često su izvan dječje kontrole (Kellerman, 1999), što uzrokuje slabije razvijene socijalne vještine djeteta.

Promjene u središnjem živčanom sustavu očituju se u poremećajima pamćenja i pažnje, slabije razvijenoj motorici, sposobnosti rješavanja problema i slaboj sposobnosti apstraktnog mišljenja. Jedna od posljedica disfunkcije središnjeg živčanog sustava je i niži prosječni IQ, a Kellerman (2014) navodi da manje od polovine djece s FAS-om ima mentalnu retardaciju.

Sve prikazane karakteristike FASD-a i FAS-a teške su same po sebi, a najteže su svakako kod školske djece kod kojih dovode do teškoća i problema u učenju. Coles i sur. (1991) navode da su kod djece predškolske dobi istraživanjima utvrdili deficite u vještinama čitanja (prema Bilić i sur., 2012), a Howell i sur. (2006; prema Bilić i sur., 2012) upozoravaju da su kod sedmogodišnjaka utvrđene teškoće u čitanju i aritmetici. Napomenimo da je to dob u kojoj djeca kreću u školu i kreću učiti čitati i računati. Bilić i sur. (2012) navode istraživanje Howella i sur. (2006) u kojem je, na uzorku od 256 adolescenata koji su prenatalno izlagani alkoholu, utvrđeno da imaju teškoće u ovladavanju matematičkim sadržajem i jezičnim vještinama, kao i da imaju općenito više teškoća i problema u školi.

Ovi podatci ukazuju na potrebu za educiranim, podupirućim i upornim učiteljima i učiteljicama koji će djeci s FASD-om i FAS-om pružiti kvalitetno obrazovanje koje će odgovarati njihovim potrebama i mogućnostima.

3.5.1.2. Fetalno izlaganje drogama

Iako je prema istraživanjima alkohol od svih teratogena najštetniji za razvoj fetusa (Institute of Medicine, 1996; prema Kellerman, 1999), Nacionalni institut SAD-a za zlorabu opojnih droga napominje da je godišnja prevalencija fetalnog izlaganja drogama oko 20 000 djece (Kim i Krall, 2006; prema Bilić i sur., 2012). Posljedice fetalnog izlaganja drogama nikako nisu zanemarive, a ne isključuju mogućnost izazivanja spontanog pobačaja, preranog rođenja djeteta i smrt djeteta.

Kokain ima vazokonstriktorno djelovanje te zbog toga smanjuje uteroplacentni protok krvi što dovodi do unutar materičnog zastoja u rastu fetusa (Kliškinić, 2014). Bilić i sur. (2012, str. 205) navode kako prenatalno izlaganje heroinu dovodi do „neurobihevioralnog sindroma u kojemu dijete ima izmijenjen ciklus sna i budnosti te produžena razdoblja uznemirenosti“. Moguć je razvoj „motoričkog sindroma kojeg karakterizira hipertonus ekstenzora, hiperrefleksija, grubi tremor i povećana motorička aktivnost“ (Barkle i sur., 2003; prema Bilić i sur., 2012, str. 205). Kliškinić (2014) kao posljedice prenatalne izloženosti djelovanju kokaina navodi i probleme s vidom te poremećaj s fetalnom cirkulacijom koji dovodi do nastanka moždanog infarkta i defekata razvoja mokraćnog, koštanog i dišnog sustava.

Banović, Roje, Tadin, Barišić i Vulić (2000; prema Kliškinić, 2014, str. 4) navode da su najčešće posljedice prenatalne izloženosti djelovanju heroina „spontani pobačaj, placentna insuficijencija, fetalni zastoj rasta, prijevremeni porod, abrupcija placente, i intrauterina smrt ploda“. Bilić i sur. (2012) najvažnijim učincima ipak smatraju nisku porođajnu težinu i apstinencijski sindrom. Apstinencijski sindrom javlja se najčešće u prva dva dana djetetova života, a „manifestira se kroz tremor, iritabilnost, nesanicu i nemir, neutješan plač, naglašen Moorov refleks i refleks sisanja“ te brojnim probavnim tegobama (Šain Tuka i Herceg, 2014, str. 54).

Kliškinić (2014, str. 4) navodi da je „marihuana najčešće korištena rekreativna droga u žena generativne dobi“, a kako je često konzumirana s drugim opijatima, teško je dokazati samo posljedice konzumiranja marihuane na nerođeno dijete. Ipak, Kliškinić (2012, str. 5) navodi da su najčešće posljedice „mekonijska plodna voda, patološki porod, abrupcija posteljice, fetalni zastoj rasta, nedonošenost, malformacija ploda i zbog slabijeg apetita slabiji je prirast tjelesne težine u trudnica“.

Barbiturati su lijekovi koji imaju sedativni, hipnotički i antikonvulzivni učinak. Bilić i sur. (2012, str. 206) navode da njihova konzumacija u trudnoći u djeteta „izaziva nemir, hiperaktivnost, probleme sisanja i povraćanja, a moguće su i konvulzije i apstinencijski sindrom“.

3.5.2. Sindrom tresenog djeteta

Iako se u svijetu već u drugoj polovici 20. stoljeća Shaken Baby Syndrome (SBS) prepoznao kao zlostavljanje djeteta, sindrom tresenog djeteta u Hrvatskoj još uvijek nije dovoljno poznat, a ljudi o njemu i veoma štetnim posljedicama koje ono ima za dijete još uvijek nisu dovoljno informirani. Valja napomenuti kako neinformiranost i neznanje ne smanjuju odgovornost odraslih osoba za počinjeno zlostavljanje nad djetetom. Shaken Baby Syndrom odnosi se na postupak tresenja djeteta do 2. godine života prilikom kojega dolazi do udaranja mozga u lubanju što može uzrokovati niz simptoma kod djece: od problema u učenju i poremećaja u ponašanju u kasnijoj dobi, pa sve do sljepoće, teže mentalne retardacije, paralize i smrti djeteta koja se pojavljuje u 25% slučajeva (Brčić, 2016). Bilić i sur. (2012; prema King i sur., 2003; Fraiser, 2008; Barr i sur., 2009) navode još neke dugoročne posljedice tresenja djeteta: motoričke disfunkcije, gubitak sluha, ozbiljne neurološke probleme, epilepsiju i poteškoće u rasuđivanju.

Barr i sur. (2009) navode da je prevalencija SBS-a 30 na 100 000 djece, a najčešće se događa kada djeca neutješno plaču. Bilić i sur. (2012, str. 214; prema AAP, 2011) prikazuju najčešće karakteristike roditelja koji tresu svoju djecu: to su „mladi roditelji koji nisu upoznati s razvojem djeteta i imaju nerealna očekivanja u skladu s time, roditelji koji su inače impulzivni i agresivni, koji su skloni stresu i opojnim supstancama, roditelji nižeg obrazovanja te oni koji ne nailaze na potporu u svojoj okolini“. King, MacKay i Sirnick (2013) navode da je u 22% obitelji u kojima je dijete imalo SBS već otprije imalo problema s obiteljskim zlostavljanjem.

3.5.3. Izloženost djece nasilju u obitelji

Slušanje ili gledanje nasilja među roditeljima mnogi čak niti u današnje vrijeme ne percipiraju kao oblik zlostavljanja nad djetetom. Zbog ozbiljnih posljedica koje ono ostavlja na djecu, važno je upozoravati i upoznati ovaj oblik zlostavljanja djece te ukloniti predrasude da je prisustvovanje nasilju roditelja za dijete bezazleno.

„Nasilje u obitelji je skup ponašanja čiji je cilj kontrola nad članovima obiteljske zajednice uporabom sile, zastrašivanja i manipuliranja, a oblici u kojima se pojavljuje jesu psihičko, fizičko, seksualno i ekonomsko“ (Ajduković i Ajduković, 2010, str. 292). Iako su žrtve nasilja u obitelji najčešće žene, u čak u 90 do 97% (Hague Malos, 1993; prema Bilić i sur., 2012.), žrtva može biti bilo koji član obitelji koji je zlostavljan od drugog člana obitelji. U slučajevima kada je majka zlostavljana, čak je u 60 do 75% slučajeva zlostavljano i dijete (Osofsky, 1995; prema Bowker, 1988; McKibben, DeVos i Newberger, 1989; Straus, Gelles i Steinmetz, 1980), a Bilić i sur. (2012) pretpostavljaju da u Hrvatskoj ima od 100 000 do 200 000 djece koja svjedoče nasilju roditelja, a to uključuje „direktno promatranje incidenta, samo slušanje incidenta, promatranje izravnih posljedica incidenta ili pak slušanje prepričavanja incidenta tako da djeca osjećaju napetost u domu“ (Bilić i sur., 2012, str. 221).

Prema Bilić i sur. (2012), faktori koji utječu na posljedice svjedočenja nasilju u obitelji su: dob djeteta, spol, socijalna kompetentnost i socijalna potpora rodbine, prijatelja i drugih odraslih osoba, inteligencija, visoko samopoštovanje djeteta, težina i učestalost nasilja, strategije suočavanja sa stresom te protok vremena od posljednjeg svjedočenja. Prema istim ćemo autorima objasniti svaki od faktora.

Dojenčad i djeca predškolske dobi „mogu se obraniti od svjedočenja nasilju pa ih to čini psihološki veoma ranjivima“ (Bilić i sur., 2012, str. 228). Ipak, oni su dijelom zaštićeni od razvijanja traume jer nisu u potpunosti svjesni situacije. Djeca školske dobi na posljedice svjedočenja nasilju reagiraju razvijanjem eksternaliziranog ili internaliziranog ponašanja, a česti su problemi u školi koji uključuju neprimjerene ili veoma slabe socijalne odnose i aktivnosti, depresiju i suicidalne misli, zlouporabu opojnih sredstava i loš školski uspjeh. Adolescenti koji su svjedočili nasilju u obitelji pokazuju agresivnost, osvetoljubivost, anksioznost i probleme u ponašanju u školi, a nerijetko postaju sudionici i žrtve nasilja jer imaju potrebu spriječiti nasilnika.

Iako različita istraživanja daju različite podatke o posljedicama svjedočenja nasilju u obitelji s obzirom na spol, Bilić i sur. (2012, str. 228) naglašavaju da se „dječaci češće poistovjećuju s muškarcem koji je zlostavljač, a djevojčice s majkom koja je žrtva nasilja, pa ako se takvi stavovi i ponašanja ne isprave tijekom odrastanja, postoji opasnost da će djeca nastaviti pratiti taj obrazac ponašanja i u odrasloj dobi“. Bauer (2006) iznosi podatak da je stopa međugeneracijskog prijenosa nasilja između 30% i 35%.

Velik broj istraživanja potvrdio je da potpora koju dijete dobiva iz okoline smanjuje negativne posljedice svjedočenja nasilju i povećavaju otpornost na takve situacije. Inteligencija i samopouzdanje zaštitni su faktori u obrani od štetnih utjecaja svjedočenja nasilju u obitelji. Djeca koja češće svjedoče težim oblicima nasilja u obitelji sklonija su razviti veće posljedice.

Djeca koja imaju emocionalno usmjerene strategije suočavanja sa stresom vjerojatno će imati veće posljedice, dok će djeca koja imaju razvijene konstruktivne strategije rješavanja koje su usmjerene na rješavanje samog problema vjerojatno imati manje posljedice zbog zlostavljanja u obitelji.

S obzirom na protok vremena od zadnjeg svjedočenja nasilju u obitelji, može se zaključiti da su posljedice najintenzivnije nedugo nakon incidenta, a neke ostaju i duže.

Svjedočenje nasilju u obitelji na dijete, ovisno o već nabrojanim faktorima, ostavlja različite posljedice. Njih ćemo grupirati prema Bilić i sur. (2012), Øverlien (2010) i Bauer (2006).

Na emocionalnom planu svjedočenje nasilju u obitelji djeca pokazuju anksioznost i depresiju, osjećaju usamljenost, izoliranost i bespomoćnost, nepovjerljivost, ljutnju, frustriranost i osjećaj krivnje i srama. Također, djeca mogu razviti PTSP. Profaca i Arambašić (2009, str. 54) upozoravaju da „prema četvrtom izdanju Dijagnostičkog i statističkog priručnika za duševne poremećaje (DSM-IV, 1996), događaji koje su proživjele bliske osobe, a prema kojima pojedinac saznaje o nasilju jesu traumatski događaji“. Pokazalo se da su psihološke reakcije na traumu intenzivnije ako dijete poznaje žrtvu ili zlostavljača (Osofsky, 1995.; prema Pynoos i Eth, 1986.).

Bihevioralne posljedice kod djece koja su svjedočila nasilju u obitelji mogu biti dvojake. Neka djeca mogu pretjerano kontrolirati svoje ponašanje i pokazivati veliku

strpljivost, biti povučeni i poslušni u želji da se ne ističu, imati odličan školski uspjeh i razvijati perfekcionizam zbog straha od neuspjeha. Druga djeca mogu imati ispade bijesa zbog slabe kontrole vlastitog ponašanja i osjećaja, sudjelovati u sukobima i maltretiranju druge djece, mogu imati slabu koncentraciju i strah od škole koji na posljetku dovode do straha od odlaska u školu i razvijanja slike o sebi kao neuspješnim učenicima. Također, djeca koja su svjedočila nasilju u obitelji često utjehu i jedini izlaz pronalaze u konzumiranju opojnih sredstava.

Općenito, djeca u čijoj je obitelji nasilje dio svakodnevice, nemaju dobre modele po kojima bi usvojili primjerene obrasce ponašanja, tako da su njihove socijalne interakcije neprimjerene, a socijalne vještine nedovoljno razvijene. Također, djeca koja svjedoče nasilju u obitelji imaju nesigurnu privrženost s primarnim skrbnicima, a kasnije pokazuju nedostatak empatije i nesposobnost kontroliranja vlastitih eksternaliziranih ponašanja i osjećaja.

Kognitivne posljedice djece koja su svjedočila nasilju u obitelji uključuju probleme s paćenjem, koncentracijom, čitanjem i govorom, što u velikoj mjeri utječe na školski uspjeh. Također, djeca koja su svjedoci nasilja u obitelji mogu razviti krivi sustav vjerovanja i gledanja na svijet, pa neka nasilna ponašanja svojih roditelja mogu poistovjetiti s djelovanjem iz ljubavi.

3.5.4. Manipulacija djecom pri razvodu roditelja

Prema podacima Državnog zavoda za statistiku, 1990. godine u Hrvatskoj je na 1 000 sklopljenih brakova bilo 196 razvedenih, dok je 2015. na isti broj sklopljenih brakova bilo 303 razvedenih. Isto tako, 1990. godine broj sklopljenih brakova iznosio je 27 924, a 2015. tek 19 834 (Državni zavod za statistiku, 2017.). Zaključujemo, dakle, da broj sklopljenih brakova pada, a broj razvedenih raste. U takvim okolnostima, 2013. godine broj manipulativnih ponašanja jednoga ili oba roditelja djecom u Hrvatskoj iznosio je 3 957, a 2016. godine CZSS zabilježio je 4 647 takva slučaja („Ministarstvo za demografiju, obitelj, mlade i socijalnu politiku“, bez dat.).

Jelavić (2010; prema Hajnić, 2014, str. 168) navodi da manipulacija djecom tijekom rastave braka roditelja uključuje različita ponašanja, poput „verbalnih i neverbalnih poruka roditelja kojima oni djetetu prenose negativnu poruku o drugom roditelju kako

bi ga eliminirali iz djetetova života i odvojili dijete od drugog roditelja, iako za to ne postoji razlog koji proizlazi iz odnosa roditelja i djeteta“. Warshak (2008) navodi neke primjere manipulacije djetetom: prikazivanje sebe savršeno pozitivnim, a drugog roditelja skroz negativnim, lažno optuživanje, vrijeđanje drugog roditelja i poticanje da ga se iskoristi, zabrana, pretjerano nadziranje ili ometanje druženja djeteta s drugim roditeljem i članovima njegove obitelji ili pak izostajanje lijepih komentara i uspomena o drugom roditelju.

Waldorn i Joanis (1996) te Warshak (2008; prema Bilić i sur., 2012) navode sljedeće razloge manipulacije roditelja djecom tijekom i nakon postupka razvoda braka: slaba razgraničenja roditeljske i partnerske uloge, doživljaj nepravde koji roditelj osjeća, želja za osvetom, zaštita poštovanja, strah i nesigurnost da ne izgubi naklonost i ljubav djeteta, nepovjerljivost prema drugom roditelju, potisnuti strahovi iz vlastitog djetinjstva i loša iskustva s roditeljima onoga roditelja koji manipulira, projiciranje vlastitih bojazni kroz uvjerenje da je dijete u opasnosti dok vrijeme provodi s drugim roditeljem, neprijateljstvo prema djeci ili način nošenja s rastankom od partnera ili nekim novim okolnostima (novi partner jednog od roditelja).

Postupci manipulacije djecom pri razvodu braka na djecu mogu ostaviti različite posljedice, ovisno o spolu, socioekonomskom statusu, odnosu s roditeljima prije i nakon razvoda, stupanju uključenosti djece u konflikte između roditelja, ovisno o mogućnosti da roditelji razlikuju ulogu bračnog partnera i roditelja, načinu na koji dijete shvaća gubljenje roditelja koji nema skrbništvo i temperamentu djeteta (Zieman i Baker-Randall, 2000; prema Bilić i sur., 2012).

Načini na koje se djeca nose s razvodom roditelja jesu „ljutnja, bijes, uznemirenost, strah, tjeskoba, žalost, osamljenost i osjećaj krivnje“ (Aračić, 2015, str. 242). Nepovoljna obiteljska situacija u kojoj vladaju sukobi i manipulacije djecom može dovesti do ugrožavanja djetetova psihološkog razvoja i razvojnih potreba, a djeca mogu imati probleme u uspostavljanju vrijednosnih sustava i sustava privrženosti, kontroliranju emocija i afekata, probleme u vršnjačkim odnosima i u školi (Bilić i sur., 2012).

3.5.5. Medijsko nasilje

Prema istraživanju Poliklinike za zaštitu djece i mladih Grada Zagreba iz 2016./2017., utvrđeno je da 80% djece živi u kućanstvu s 5 ili više elektroničkih uređaja, a u spavaćoj sobi 27% djece ima TV, 8% djece ima računalo a 5% djece ima igraće konzole (Buljan Flander, 2017,). Isto istraživanje pokazalo je da je od 700 predškolske djece čiji su skrbnici ili članovi obitelji ispitivani, „ne postoji niti jedno koje ne koristi barem jedan elektronički uređaj“.

Izloženost djece medijskim sadržajima može biti interaktivna ili pasivna. Interaktivna izloženost podrazumijeva igranje elektroničkih igara i korištenje interneta, a pasivna izloženost uključuje gledanje televizije - filmova, crtanih filmova i glazbenih spotova te vijesti koje prikazuju stvarno nasilje (Bilić i sur., 2012). Mandarić (2012) upozorava da „dvanaestogodišnje dijete koje redovito gleda programe na komercijalnim televizijama, vidi više od dvanaest tisuća ubojstava i sto tisuća drugih oblika nasilja.“

Kada govorimo o pasivnoj izloženosti agresivnim medijskim sadržajima, ponajprije filmovima i crtanim filmovima, Bilić i sur. (2012) upozoravaju da takva izloženost na djecu utječe tako da budi njihovu agresiju i potiče ih na agresivno ponašanje jer djeca uče po modelu, a gledajući kako njihovi junaci probleme rješavaju agresijom i uvijek završe dobro i postignu uspjeh, djeca takav pristup vide kao ispravan način rješavanja problema. Isto tako, Bilić i sur. (2012) naglašavaju da konstantna izloženost nasilnim sadržajima oblikuje djetetov sustav vjerovanja, predodžbi i stavova. Nadalje, iste autorice navode da se, gledajući agresivne sadržaje, u tijelu djeteta događaju brojne reakcije koje pokreću tijelo na akciju (brže kucanje srca, viši tlak, pliće i brže disanje), čime se povećava vjerojatnost da će dijete koje gleda takve sadržaje reagirati agresijom. Brojna istraživanja pokazala su da djeca koja su izlagana medijskom nasilju u dječjoj ali i odrasloj dobi pokazuju povećanu agresivnost, tjeskobnost i manjak empatije.

Bilić i sur. (2012) navode da seksualno eksplicitni materijal na internetu i u ostalim medijima, kod djece koja još nisu u mogućnosti shvatiti sadržaj i značenje takvoga materijala u potpunosti, izaziva brojne neugodne emocije, a mlade uči krivom vrijednosnom sustavu i potiče ih na neprimjerena seksualizirana ponašanja, a neizravno tako da ih se čini dostupnijima seksualnim predatorima i pedofilima.

3.5.6. Elektroničko nasilje

Istraživanje o korištenju interneta, mobitela i drugih tehnologija Poliklinike za zaštitu djece i mladih Grada Zagreba iz 2008.godine pokazalo je da 91% ispitanе djece koristi internet, a 85% ima pristup internetu kod kuće (Poliklinika za zaštitu djece i mladih Grada Zagreba, 2010). Zbog razvoja novih tehnologija i povećane dostupnosti istih, danas je postotak djece koja se služe internetom sigurno i veći. Isto istraživanje pokazuje da čak 49% djece internet koristi bez nadzora i prisutnosti odrasle osobe, a 36% ispitanе djece smatra da njihove roditelje ne zanima kako oni provode vrijeme na internetu.

„Elektroničko nasilje (engl. cyberbullying) je svaka komunikacijska aktivnost putem interneta (kroz uporabu e-mailova, web stranica, blogova), videa ili mobilnih telefona koja služi kako bi se neko dijete ponizilo, zadirkivalo, prijetilo mu se ili ga se teroriziralo na neki drugi način“ (Poliklinika za zaštitu djece i mladih Grada Zagreba, 2012).

Ono uključuje „poticanje grupne mržnje, napade na privatnost, uznemiravanje, uhođenje, vrijeđanje, nesavjestan pristup štetnim sadržajima te širenje komentara koji će poniziti dijete i naštetiti mu na bilo koji način“ (Bilić i sur., 2012, str. 301). Zlostavljanje u virtualnom svijetu zlostavljaču pruža veću anonimnost te puno slobodnije nasilničko ponašanje jer ne postoji strah od otkrivanja počinitelja. Neki znanstvenici tvrde da čak 52% žrtava ne poznaje svoje virtualne zlostavljače (Deniz, 2015; prema Mark, 2009). Elektroničko nasilje može činiti samo jedno dijete ili cijela grupa.

Brojna istraživanja pokazuju neke zajedničke štetne posljedice koje na djecu ima izlaganje elektroničkom nasilju. Najviše studija upozorava na emocionalne teškoće kao što su bezvoljnost, depresija, tjeskoba, strah, frustriranost i osjećaj bijesa. Mnoga djeca koja su žrtve elektroničkog nasilja o sebi stvaraju negativnu sliku, imaju nisko samopoštovanje i na svijet gledaju negativno, a kao posljedica na takve osjećaje javljaju se suicidalne misli i suicid. Pad u školskom uspjehu i socijalna izolacija česti

su kod djece žrtava elektroničkog nasilja. Kod seksualnog elektroničkog nasilja osim ovih simptoma često se kao posljedica na nasilje javljaju i PTSP te paranoja. Mandarić (2012, str. 140) upozorava na opasnosti preranog i pretjeranog korištenja interneta te predviđa da će „ovisnost o medijima najvjerojatnije slijediti logiku alkoholizma, čija ovisnost se percipira kao dio kulture življenja“.

3.5.7. Münchausenov sindrom preko posrednika

Münchausenov sindrom preko posrednika jest „umišljen poremećaj kod kojega netko čini drugu osobu bolesnom radi zadobivanja pažnje, a najčešće je u pitanju roditelj koji škodi djetetu“ (Smolić-Ročak, 2014). Također, kod neke djece postoje određeni medicinski problemi, no roditelji ih zbog straha prenaglašavaju i pretjeruju s traženjem pomoći.

Brown, Tierney i Serwint (2009) navode da je prevalencija 2 na 100 000 djece mlađe od 1 godine, a 0.4 na 100 000 djece mlađe od 16 godina.

Smolić-Ročak (2014) ističe da su u 93% slučajeva počinitelji majke, a djeca žrtve takvog zlostavljanja najčešće su mlađa od 5 godina. Počinitelji se u većini slučajeva dobro razumiju u medicinu ili su radili u zdravstvu. Kako se čine brižni i požrtvovni roditelji, ovaj oblik zlostavljanja teško je otkriti. Bilić i sur. (2012) navode da su motivi za ovakvo ponašanje želja za kontrolom, potreba za zadovoljavanjem emocionalnih i socijalnih potreba te potreba za izlječenjem samoga sebe tako da se vlastiti problemi projiciraju na dijete. Kada ne dobivaju željenu pažnju, zlostavljači postaju neprijateljski raspoloženi i labilni.

Roditelji kod djece najčešće izazivaju simptome tako što im daju laksative, razne lijekove, truju ih, izlažu djecu infekcijama ili pogoršavaju postojeće rane i druge bolesti te im podižu tjelesnu temperaturu, a nerijetko izmišljaju nepostojeće bolesti ili krivotvore nalaze. Osim fizičkih posljedica na djetetovo zdravlje, Bilić i sur. (2012) navode da takvi postupci roditelja utječu na djetetov školski uspjeh te izazivaju emocionalne poremećaje, poremećaje hranjenja i ponašanja. Isti autori navode da se djeca osjećaju nevoljeno i nesigurno, a u odrasloj dobi tim se osjećajima pridružuju i nisko samopoštovanje i depresivni simptomi.

3.6. NASILJE MEĐU VRŠNJACIMA

Prije se smatralo kako su među vršnjacima najzastupljenije vrste nasilja fizičko i verbalno, no posljednjih se godina ta dva oblika preciznije opisuju podjelom na relacijsko, seksualno, ekonomsko i kulturalno nasilje.

„Nasiljem među djecom i mladima smatra se svako namjerno fizičko ili psihičko nasilno ponašanje usmjereno prema djeci i mladima od strane njihovih vršnjaka, učinjeno s ciljem povrijeđivanja, a koje se, neovisno o mjestu izvršenja, može razlikovati po obliku, težini, intenzitetu i vremenskom trajanju i koje uključuje ponavljanje istog obrasca i održava neravnotežan odnos snaga“ (Savjetovalište "Luka Ritz", 2013).

Fizičko nasilje podrazumijeva različita ponašanja: od pljuvanja i zaključavanja, pa sve do šamaranja, udaranja rukama i nogama i ozljeđivanja. U fizičko nasilje ubraja se i oštećivanje imovine.

Verbalnim nasiljem nazivamo razne oblike verbalnog vrijeđanja, zadirkivanja, nazivanjima pogrđnim imenima i nadimcima, ismijavanja, kao i širenje loših glasina i ismijavanje žrtve. Vrijeđanje riječima ima za cilj poniziti žrtvu i učiniti da se ona loše osjeća.

Relacijsko nasilje Tackett i Ostrov (2010; prema Jurković, 2014) definiraju kao „ponašanja koja imaju namjeru naštetiti socijalnom statusu i međuljudskim odnosima žrtve, a koji uključuju davanje uvjeta za prijateljstvo, zlonamjerno tračanje i socijalnu isključenost“ (str. 5). Ono podrazumijeva pokazivanje grimasa i zločesto buljenje u žrtvu, otvoreno odbijanje prijateljstva i postavljanje uvjeta i ograničenja za prijateljstvo, zahtijevanje poslušnosti, prijetnje i zastrašivanja, ogovaranje, širenje neistina i glasina kako bi se žrtva izolirala iz grupe, nazivanje pogrđnim imenima, ismijavanje, namjerno zanemarivanje i isključivanje iz skupine kojoj pripada, uništavanje ili oštećivanje djetetovih stvari i slična ponašanja (Jurković, 2014; Savjetovalište "Luka Ritz", 2013).

Seksualno nasilništvo među djecom i mladima odnosi se na uvredljive spolne i uznemirujuće seksualne komentare te neželjeni fizički kontakt.

Ekonomsko nasilje uključuje iznuđivanje novca i krađu.

Kulturalno nasilje podrazumijeva vrijeđanje na osnovi nacionalnosti, religije i rase.

Prema istraživanju Poliklinike za zaštitu djece i mladih Grada Zagreba iz 2003. godine, rezultati su pokazali da svako četvrto dijete gotovo svakodnevno doživljava neki od oblika nasilja u školi. Bilić i Karlović (2004; prema Sesar, 2011) navode da se vršnjačko nasilje najčešće događa u razdoblju od 4. do 8. razreda osnovne škole. Brojna druga istraživanja došla su do nekih zajedničkih zaključaka: mlađa djeca zbog svojeg su slabog iskustva i veće ranjivosti podložnija zlostavljanju, a dječaci su češće žrtve i počinitelji fizičkog nasilja, dok su djevojčice sklonije verbalnom i psihičkom, tj. relacijskom nasilju. Istim istraživanjem Poliklinike za zaštitu djece i mladih Grada Zagreba utvrđeno je da su 19% djece žrtve koje doživljavaju nasilje ali ga ne čine (pasivne žrtve), 8% je djece koja i čine i doživljavaju nasilje (provokativne žrtve), dok je 8% djece koja čine ali ne doživljavaju nasilje.

Djeca koja su žrtve nasilničkog ponašanja vršnjaka pokazuju tugu, povrijeđenost, pretjerano su osjetljiva, često su tiha i povučena te mogu djelovati agresivno prema ljudima koji su im bliski (Bilić i sur., 2012). Također, postoje posebni znakovi koji upućuju da je dijete žrtva vršnjačkog nasilja: „promjena smjera kojim se ide u školu ili traženje da ga se poveže u školu, gubljenje stvari i novca, oštećene stvari, problemi s apetitom, snom i govorom, emocionalna nestabilnost, povlačenje iz društva, potreba za više novca ili krađa, neobjašnjive tjelesne ozljede, samoozljeđivanje, suicidalne misli i pokušaj samoubojstva“ (Weston, 2009; prema Bilić i sur., 2012, str. 273). Kao posljedice međuvršnjačkog zlostavljanja, žrtve razvijaju negativnu sliku o svijetu i sebi samima, razvijaju naučenu bespomoćnost i mnoge poremećaje koji ih prate tijekom života.

Bilić i sur. (2012, str. 276) djecu počinitelje relacijskog nasilja nad vršnjacima karakteriziraju kao one koji su „popularni u društvu i imaju dobro razvijene socijalne vještine, imaju pozitivan stav prema nasilju, impulzivno i agresivno reagiraju i nemaju razvijenu empatiju, a počinitelji fizičkog nasilja u odnosu na svoje žrtve dominiraju veličinom i jačinom, te uvijek biraju fizički slabiju djecu koja im ne mogu uzvratiti“. Bilić i sur. (2012) ističu i postojanje djece koja su ujedno i žrtve i počinitelji nasilja te ih karakteriziraju kao djecu koja imaju nisko samopoštovanje i lošu sliku o sebi, sklonija su depresiji, anksioznosti, psihosomatskim smetnjama i psihičkim

problemima te imaju teškoća u rješavanju problema (Bilić i sur., 2012). „Njima je veoma potrebno dokazivanje jer su i sami žrtve” (Zrilić, 2006, str. 51).

Osim žrtve i počinitelja nasilja, važna je uloga promatrača cijelog događaja kako bi se razumjela cjelokupna problematika i poboljšala prevencija međuvršnjačkog nasilja. „Promatrači su treća skupina vršnjaka koji indirektno i sami sudjeluju u činu zlostavljanja” te “mogu pomagati i ohrabrivati osobu koja inicira zlostavljanje” (Zrilić, 2006, str. 52). Espelage, Green i Polanin (2012; prema Bilić, 2003) navode da su vršnjaci u 88% slučajeva svjedoci nasilja, a tek u 19% slučajeva interveniraju iako njihova intervencija zaustavlja nasilje u čak 57% slučajeva. Zrilić (2006) napominje kako se nerijetko događa da se promatrač prikloni nasilniku zbog straha za vlastitu sigurnost. Važno je, dakle, u programima i mjerama prevencije međuvršnjačkog nasilja djecu uputiti od koga mogu zatražiti zaštitu i pomoć, raditi na prepoznavanju odgovornosti promatrača u gledanju nasilničkog ponašanja i na tome da se osvijesti moć koju promatrač ima u zaustavljanju nasilništva.

4. ULOGA CRTEŽA

Zlostavljana djeca, osobito ona koja su žrtve nasilja u obitelji, često jedinu potporu i pomoć mogu potražiti kod djelatnika škole, posebno učitelja s kojima su najviše u kontaktu i u koje imaju najviše povjerenja. Učitelji su često i prvi stručnjaci koji mogu prepoznati znakove zlostavljanog djeteta. Osim nekih fizičkih, emocionalnih i ponašajnih znakova, učitelji se u prepoznavanju zlostavljanog djeteta mogu osloniti i na njegov crtež.

Crtež djeteta pokazuje njegovo perceptivno iskustvo, njegovo pojmovno mišljenje i motoričku i intelektualnu zrelost, ali je ono ujedno i odraz dječje mašte, strahova i frustracija (Nazor, 1998; prema Pivac, 2006). Crtež vršnjaka, dakle, sličan je jer su djeca na istom stupnju motoričkog i intelektualnog razvoja, a razlikuje se jer djeca imaju različita iskustva. Upravo zbog toga, crteži djece koja imaju iskustvo zlostavljanja, razlikuju po temama i načinu izražavanja od crteža djece koja nisu zlostavljana (Brooke, 2007; prema Bilić, 2011).

O važnosti i dobrobiti art terapije sve se više priča i zna, no „u novijim studijama se naglašava i važnost spontanijih umjetničkih intervencija, osobito u nastavi likovne kulture“ (Bilić, 2011, str. 108). Pivac (2006) ističe da je u procesu pomoći učitelja likovne kulture traumatiziranom djetetu, njegova uloga poticajna (on potiče doživljavanje i kreativnost), podržavajuća (pruža emocionalnu i moralnu potporu), posrednička (posrednik je između znaka i značenja) i djelomice terapijska (pruža psihološku pomoć kroz medije vizualnog jezika i izražavanja kao likovno-terapijske metode).

Uloga crteža, dakle, dvojaka je. On učiteljima i ostalim stručnjacima koji se bave djecom i brinu o njihovoj dobrobiti, može biti znak potencijalnog zlostavljanja djeteta. Djeci koja su žrtve zlostavljanja crtež služi kao pomoć pri oslobađanju od traumatskog iskustva.

4.1. OSLOBAĐANJE OD ISKUSTVA

Svako zlostavljajuće ponašanje ostavlja posljedice na dijete koje je žrtva. One se mogu razlikovati ovisno o obliku zlostavljanja, no velik broj djece žrtava pokazuje nisko samopoštovanje i imaju lošu sliku o sebi i svijetu. Zbog neugodnih iskustava iz prošlosti, djeca pokazuju smanjeno povjerenje u ljude te teško govore o zlostavljanju koje su doživjeli. Strah koji žrtve osjećaju razlog je zbog kojega teško pričaju o bolnom iskustvu. Bilić (2011) osim krivnje, srama, straha i čuvanja tajni, navodi još neke razloge zbog kojih zlostavljana djeca teže verbaliziraju iskustva koja doživljavaju:

- Govorenje o zlostavljanju koje su iskusili djeci izaziva ponovno proživljavanje traume, a crtež im pruža manje prijeteći način od izgovorenog.
- Djeca koja su žrtve tjelesnog i seksualnog zlostavljanja imaju ograničen vokabular.
- Memorija ima dvije funkcije: implicitnu i eksplicitnu. Eksplicitna memorija ima pristup jeziku, stoga je lako verbalizirati informacije koje su pohranjene u njoj. Implicitna memorija nema pristup jeziku, stoga se sadržaji koji su pohranjeni u njoj ne mogu opisati riječima. U implicitnoj memoriji sadržane su informacije o onome što smo vidjeli, čuli i osjetili, tj. pohranjeni su mirisi, dodiri, okusi i traumatska iskustva. S obzirom na to da traumatska iskustva

nemaju pristup jeziku nego su na razini simbola, puno ih je lakše opisati pomoću slika.

Ivanović i sur. (2014) napominju da verbaliziranje proživljenog iskustava djeci može biti teško jer se zlostavljanje dogodilo u predverbalnoj fazi razvoja, a kod seksualno zlostavljane djece razlog može biti što ona nemaju vokabular za ono što spada u iskustveni svijet odraslih.

Svi nabrojani razlozi pokazuju zašto zlostavljana djeca teže razgovaraju o proživljenom iskustvu te naglašavaju zašto je likovni izraz za tu djecu puno prihvatljiviji.

Steele (2003) i Malchiodi (2003; prema Bilić, 2011, str. 118) navode na koje načine crtež pomaže zlostavljanoj djeci:

- „Crtanje omogućuje siguran način izražavanja iskustava i osjećaja koje je riječima teško opisati“.
- „Dijete pasivnu ulogu zamjenjuje aktivnom i tako eksternalizira traumatsko iskustvo“.
- „Crtanje djetetu omogućuje da se distanciranja od traumatskog iskustva“.
- „Prenoseći osjećaje na papir, dijete dobiva osjećaj kontrole i moći nad njima“.
- „Ovladavanja iskustvom pomažu djeci da se osjećaju sigurnije“.
- „Crtanje djeluje umirujuće, olakšava posttraumatske reakcije i nametljive misli te ublažava druge učinke stresa kod zlostavljane djece“.
- „Zbog navedenog, dijete se osjeća lagodnije, smanjuju se njegova anksioznost i depresivna raspoloženja“.
- „Crtež djetetu olakšava verbalno izvješće te pomaže da njegov verbalni iskaz bude jasniji, a priča strukturirana“.

Ivanović i sur. (2014) upozoravaju da nije svako crtanje terapijsko te da terapijski potencijal crteža a ovisi o tome koliko je dijete osobnog (emotivnog i misaonog) uložio u njega i kroz njega ostvario.

„Terapijski potencijal likovnog izražavanja zasniva se na tome da likovni proces i produkt pružaju mogućnost izražavanja, sadržavanja i procesuiranja emocija; strukturiranje, pojašnjavanje i komunikaciju misli; strukturiranje kaosa na konkretnoj razini kroz likovne materijale; izražavanje individualnosti kreativnošću; zabilješkom iskustva (svojevrsni vizualni dnevnik); oslobađanje od stresa kontaktom s materijalima; regresiju i ponovno proživljavanje procesa fuzije i separacije; razvoj imaginacije i uspostavljanje kontakta s nesvjesnim (osvještavanje i postizanje cjelovitosti); te simboličkom i ritualnom prenošenju unutarnjih procesa“ (Ivanović i sur., 2014, str. 191) .

4.2. PREPOZNAVANJE ZLOSTAVLJANE DJECE

Stručnjaci su zapazili da se crtež zlostavljane i nezlostavljane djece razlikuje po odabiru motiva koje zlostavljana djeca učestalo ponavljaju i načinu likovnog izražavanja, te postojanju nekih karakteristika traumatskog događaja na crtežu zlostavljane djece koje se kod nezlostavljane djece ne pojavljuju (Bilić, 2011; Buljan Flander i Kocijan Hercigonja, 2003).

Bilić naglašava kako „od pravovremenog prepoznavanja problema ima više koristi nego od najstručnije pomoći koja dolazi sa zakašnjenjem.“ (2011, str. 108). Iz tog su razloga prikazane neke specifičnosti crteža zlostavljane djece prema Bilić (2011), podijeljene prema motivima i likovnim elementima:

Ljudska figura:

- mala figura na ili blizu ruba papira - osjećaj neadekvatnosti, nesigurnosti i depresije
- prevelika figura – kompenzacija za neko suosjećanje
- velika glava, velike ruke, slabo integrirani dijelovi tijela, pretjerani detalji – izraz traume
- eksplicitne značajke, odvajanje trupa od tijela ili izostanak nekih dijelova, skupljene noge – specifičnosti izraza seksualno zlostavljane djece
- klaun – simbol prikrivanja zlostavljanja kod djevojčica

- sportske kacige i zaštitna oprema na ljudima - simbol prikrivanja zlostavljanja kod dječaka

Lice:

- prikaz vlastitog lica - nesvjesno izražavanje mržnje, straha, zbunjenosti, agresivnost i pokornosti
- velike, prazne, zatamnjene oči ili abnormalno male oči, veliki istaknuti zubi – indikatori zlostavljanja
- bezizražajne oči ili suze u očima – osjećaji krivnje ili boli
- nedostatak usta na crtežu ili ravna usta – prikaz tajnih okolnosti zlostavljanja ili simbol čuvanja tajne
- velika okrugla usta – krik ili oralno zlostavljanje

Crtež obitelji:

- neki su članovi izostavljeni, neki su predimenzionirani, a neki umanjeni - prikaz odnosa djeteta prema pojedinim članovima obitelji

Crtež kuće:

- crvene kuće, zavjese ili vrata, izostavljanje ili bizarno prikazivanje spavaće sobe – specifičnost izraza zlostavljane djece
- krugovi i klinasti elementi poput prozora i vrata, veliki dim – osjećaj ugroženosti i specifičnost izraza seksualno zlostavljane djece

Crtež stabla:

- odvajanje debla od krošnje ili mrtva stabla - identificira muške žrtve spolnog zlostavljanja, ozljeda muškosti nesvjesno se povezuje uz stablo

Crtež okoline:

- nevirijeme – indikator zlostavljanja
- potamnjelo nebo, sunce, kiša – simbol i znak prijetnje
- oblaci preko ljudske figure – indikator seksualnog zlostavljanja (Kaufman i Wohl, 1992)

- izostanak tla – indikator kaotične i nestabilne okoline
- jak vjetar – izraz gubitka kontrole

Likovni elementi:

- škrabotine, točkice – indikatori zlostavljanja
- sjenčanje – znak anksioznosti
- pretjerana uporaba crvene boje - znak uznemirenosti ili prikrivene agresivnosti
- pretjerana upotreba zelene boje - znak potiskivanja emocija ili njihovog skrivanja
- pretjerana upotreba crne boje - izražavanje straha i žalosti
- bljedunjave boje – izraz nesigurnosti i depresivnosti

Bilić (2011) naglašava da se tijekom analize dječjih crteža posebna pažnja treba obratiti na razvojnu fazu djeteta, moguće znanje te socijalizacijske norme. Također, „nikada se ne smije zaključivati na osnovi samo jednog crteža, već iz serije crteža koji sadrže više znakova“ (Bilić, 2011, str. 121).

Tomašević Dančević (2005) tvrdi da uspješna likovna terapija omogućuje da pacijent, tj. zlostavljano dijete ponovno pronade jezik (vizualni jezik) i da stvori svoj individualni govor (likovni govor) kojim može ostvariti svoje osjećaje i misli, a potom ih uspjeva iskazati riječima. Nakon što su djeca nacrtala crtež, treba ih pažljivo poticati pitanjima o tom crtežu, njihovim osjećajima i doživljaju nacrtanog, kako bi se smanjili otpori i povećala mogućnost slobodnog izražavanja (Kondić i Dulčić, 2009). Ipak, Ivanović i sur. (2014, str. 193) upozoravaju da je „nekada i sam proces likovnog izražavanja i istraživanja dovoljan za taj trenutak u terapijskom procesu“ te da „ne treba preuranjeno istraživati sadržaj verbalno“ jer „preuranjeno verbaliziranje sužava iskustvo i tada se teško vratiti na početak“.

Ivanović i sur. (2014, str. 192) ističu da se art terapijom trebaju baviti samo kvalificirani i registrirani art terapeuti jer „oni odlično poznaju stvaralački proces, stručni su u području neverbalne i simboličke komunikacije te teže osigurati okruženje u kojem se pacijenti osjećaju sigurnima izraziti jake osjećaje“. Učitelji koji nisu

dovoljno kvalificirani, trebali bi potražiti pomoć drugih stručnjaka nakon što uoče znakove na dječjem crtežu koji ukazuju na eventualno zlostavljanje.

5. RAZVOJNE FAZE LIKOVNOG IZRAŽAVANJA U DJECE

Pri vrednovanju i procjeni dječjeg crteža na umu valja imati i karakteristike likovnog izražavanja djece ovisno o njihovoj dobi. Grgurić i Jakubin (1996) naglašavaju da na razvitak likovnog izražavanja djece utječu tri faktora:

- „razvoj psihomotorike ruke, šake, prstiju i ovladavanje instrumentom rada“
- „spoznavanje okoline i razvitak znanja o njoj“
- „razvitak potreba i sposobnosti prikazivanja okoline i to od simbolizacije, preko prikazivanja onoga što dijete zna o okolini, pa do prikazivanja onoga što stvarno može objektivno vidjeti u okolini“

Iako postoji nekoliko sistematizacija razvojnih faza likovnog izraza u djece, prikazat ćemo najučestaliju, prema Linquetu podijeljenu na:

- fazu šaranja
- fazu dječjeg realizma
- fazu vizualnog realizma

5.1. FAZA ŠARANJA

Drugog naziva faza izražavanja primarnim simbolima, ova faza označava razdoblje početnog likovnog izražavanja, sve do četvrte godine dječjeg života. To je faza u kojoj prilikom likovnog izražavanja „prevladava psihomotorički i osjetilni djetetov doživljaj i užitak pri povlačenju linija“ (Grgurić i Jakubin, 1996, str. 30). Djeca se izražavaju simbolima: točkom, linijom, kružnicom i pravokutnikom (Huzjak). Na početku svojeg crtanja, dijete nema razvijenu finu motoriku te stoga crta cijelom rukom i rijetko diže olovku s papira. Već krajem faze šaranja primjećujemo lagani napredak u razvoju motorike, a dijete počinje pridržavati papir prilikom crtanja. Krug na crtežu predstavlja predmet, vibriranje linija predstavlja pokret, a zgusnute linije predstavljaju masu (Huzjak). Huzjak objašnjava kako će dijete tako, npr. sebe i ostalu djecu prikazati tako

da djecu simbolično prikaže kao krugove, a njihove kretnje prikazat će linijama. Kada slučajnim pokretom dijete načini oblik koji podsjeća na neki predmet, dijete mu daje ime (Gregurić i Jakubin, 1996). Za analiziranje crteža važno je znati da dijete u ovoj fazi ljude crta kao glavonošce. Glavonožac se sastoji od velikog kruga koji prikazuje cjelokupni živi sustav, očiju, te nogu i ruku koje su sačinjene od ravnih linija koje izlaze iz kruga (Huzjak).

5.2. FAZA DJEČJEG REALIZMA

Faza dječjeg realizma odnosi se na djecu između četiri i jedanaest godina. Kako je jasno da se kognitivni i motorički razvoj najmlađe i najstarije djece koja pripadaju u ovu skupinu bitno razlikuje, fazu dječjeg realizma dijelimo na dva razdoblja: fazu izražavanja složenim simbolima i fazu intelektualnog realizma.

5.2.1. Faza izražavanja složenim simbolima

Ovo razdoblje nazivamo i fazom sheme, a obuhvaća djecu od četiri do šest godina. Faza izražavanja složenim simbolima predstavlja početak djetetova namjernog prikazivanja okoline (Grgurić i Jakubin, 1996). Dijete se izražava složenim simbolima, crtežu daje naziv i pridaje mu značenje (Huzjak). U analizi crteža, posebno je važno znati da se javljaju sljedeća obilježja koja navodi Huzjak:

- perceptivni egocentrizam – „dijete za svaki predmet u okolini ima postojanje "po sebi", a ne po nekom objektivnom promatraču“ (Mišković, str. 14).
- transparentnost – kroz predmete i ljude vide se ostali predmeti i ljudi, dijete crta napamet ono što zna da postoji ali se u stvarnosti ne vidi
- uspravne figure, javlja se linija tla i neba - figure nisu raštrkane u prostoru
- izgled čovjeka – dobiva trup iz kojeg izlaze udovi koji također imaju debljinu, kosa na glavi čovjeka označava njegov spol (Huzjak)
- emocionalna proporcija – veoma važna za analizu crteža, jer označava da dijete crta veće one dijelove koji su mu iz nekog razloga važniji

Huzjak napominje da u ovoj fazi, pod utjecajem odraslih osoba, djeca počinju stvarati šablone, a u analizi crteža zlostavljanog djeteta to se najviše očitava u shematskom prikazu kuća i ljudskih likova.

5.2.2. Faza intelektualnog realizma

Učiteljicama i učiteljima razredne nastave je najvažnije poznavati ovu fazu razvoja dječjeg crteža i stvaralaštva jer obuhvaća djecu starosti od šest do jedanaest godina, odnosno djecu koja pohađaju niže razrede osnovne škole. Huzjak ovu fazu smatra toliko značajnom da ju naziva „Zlatno doba dječjeg stvaralaštva“. Razlog tom nazivu leži u činjenici da dijete u ovom stupnju razvoja u svom stvaralaštvu koristi i obilježja stvaranja iz faze dječjeg realizma, ali i obilježja iduće faze, a prema Huzjaku to su:

- transparentni prikaz
- prikaz akcije u fazama kretanja – gibanje čovjeka ili životinje vidi se postepenim koracima, kao kada se crta crtić, samo na istom papiru. Npr. dijete će prikazati da zabija gol tako što će prvo stajati pred loptom, zatim će na istom crtežu prikazati malo ispred prethodnog crteža kako je zakoračio naprijed, zatim se nacrtaju još ispred kako je šutnuo loptu lijevom nogom, ... i tako sve bliže i bliže голу dok ga ne zabije
- emocionalna proporcija
- prevaljivanje oblika – „ne mareći za stvarnu liniju tla, dijete okreće papir i crta svaki ljudski lik kao da ima svoje individualno tlo te se stvara dojam da su oblici i ljudski likovi prevljeni na tlo“ (Mišković, str. 20)
- rasklapanje oblika – dijete predmet gleda iz različitih kutova u isto vrijeme (npr. kuću sagledava s bočnih strana, prednje i stražnje strane u isto vrijeme) i tako prikazuje ono što mu je bitno (Mišković, 2017)
- vertikalna perspektiva - ono što je u prostoru bliže nalazi se u donjem dijelu crteža, a ono što je dalje, nalazi se pri vrhu crteža
- obrnuta perspektiva – ono što je u prostoru bliže prikazuje se manjim, ono što je dalje, prikazuje se veće
- poliperspektiva – prikazivanje prostora s više strana i kutova gledanja

5.3. FAZA VIZUALNOG REALIZMA

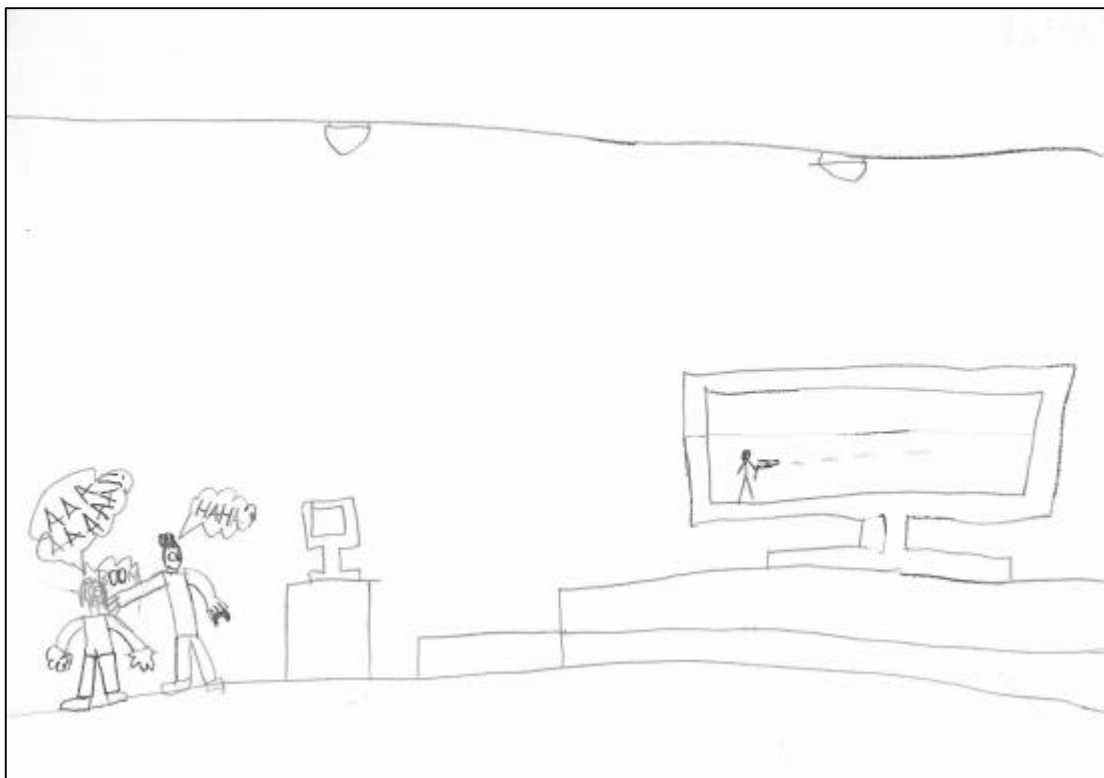
Faza optičkog ili vizualnog realizma obuhvaća djecu starosti od jedanaest do četrnaest godina, odnosno na djecu koja pohađaju više razrede osnovne škole. Dijete u ovoj fazi ljudske figure i prostor prikazuje puno realističnije i detaljnije, a zaključuju da se „zbog emocijske neutralnosti detalja te spoznajno i tehnički visoko elaborirana izraza, ova faza udaljuje od dječjih faza i približava se izrazu odraslih“ (Grgurić i Jakubin, 1996, str. 31).

6. ANALIZA CRTEŽA ZLOSTAVLJANE DJECE

Djeca, naročito ona u vrtićima i nižim razredima osnovne škole svakodnevno crtaju, i to ne samo na satovima likovne kulture, već i u sklopu drugih predmeta, kao i u slobodno vrijeme. Mnoge od tih crteža učitelj ima mogućnost vidjeti i detaljnije analizirati te prema navedenim obilježjima zlostavljanja, ima mogućnost prepoznati dijete koje je žrtva zlostavljanja. Dapače, ovisno o specifičnim motivima i načinima izraza, učitelj ili neka druga educirana osoba, može prepoznati o kojoj je vrsti zlostavljanja riječ. Slijedi nekoliko primjera iz prakse.

Crteži koji će poslužiti kao primjeri prikupljeni su u rujnu 2018. godine u jednoj zagrebačkoj školi. Ime škole sukladno etičkom kodeksu istraživanja s djecom nije navedeno kao ni imena učenika. Ispitivani učenici pohađali su 2., 3. i 4. razred osnovne škole. Roditelji djece koja su sudjelovala u ovom istraživanju dali su pisanu suglasnost za analizu i objavu crteža djece. Učenici su crtali odnose u obitelji i odnose s vršnjacima. Djeci je bilo prepušteno na volju hoće li koristiti samo olovku i/ili bojice i flomastere. Nakon svakog završenog crteža, nasamo sam razgovarala sa svakim učenikom o tome što predstavlja crtež i kako se osjećaju prikazani likovi. Vodila sam indirektni intervju bez nametanja mišljenja i sugestivnih pitanja. Djeca su rekala ono što su željela i koliko su željela reći. Po završetku istraživanja, učiteljice su potvrdile da se radi o određenim tipovima nasilja.

6.1. CRTEŽI FIZIČKI ZLOSTAVLJANE DJECE

Slika 1. Prikaz fizičkog zlostavljanja među braćom (dječak, 9 godina).

Crtež prikazuje svakodnevne fizičke obračune starije sestre i dječaka koji je crtao ovaj crtež. Sestra je prikazana kao veći lik zbog svoje dobi, a sukladno razvojnoj fazi, dječak je sebe prikazao puštene kose kakvu inače nosi, a sestru s kosom zavezanom u rep.

Dječak navodi kako je sestra jača i starija od njega te da je ona ta koja uvijek započinje svakodnevne svađe i tuče. Ipak, dječak priznaje kako i on njoj „nastoji vratiti koju šaku“.

Ono po čemu se na crtežu može uočiti da se radi o zlostavljanom djetetu jesu upravo riječi napisane u oblačićima iznad dječaka i njegove sestre. Dok se sestra smije, dječak osjeća veliku bol.

Nadalje, veoma je uočljivo kako je on manji od sestre, kao što u stvarnosti i jest, no male figure koje se nalaze blizu samog ruba, kroz lijevo u donjem rubu, daju naslutiti da se radi o osjećaju neadekvatnosti ili pak nesigurnosti.

Na samim figurama, dosta su uočljive velike ruke i šake kod obje figure. Velike ruke mogu biti izraz traume, a uzevši u obzir da dijete u fazi intelektualnog realizma u crtežima upotrebljava emotivnu proporciju, odnosno ono što je iz nekog razloga važno crta veće, možemo reći da je ruke nacrtao velikima jer ga sestra rukama tuče, a on svojim šakama nastoji uzvratiti udarce.

Ako pažljivo pogledamo njegova usta, ona su u obliku slova o, a upravo tako dijete iskazuje svoj krik. S druge strane, njegova sestra na licu nosi smiješak.

Imajući na umu emotivnu proporciju, treba razmotriti prikaz neobično velikog (većeg i od ljudi) televizora. Očito je televizor dječaku veoma bitna stvar u životu, no sadržaj TV programa je svakako zabrinjavajući. Po svemu analiziranom, možemo zaključiti kako dijete provodi puno vremena pred televizijom gdje gleda nasilne scene, a dobro je poznat utjecaj medija na razvoj djece, na formiranje njihovih životnih vrijednosti, navika i ponašanja.

Slika 2. Prikaz fizičkog zlostavljanja među vršnjacima (djevojčica, 11 godina).

Crtež prikazuje djevojčicu i njezinu sestru na moru, usred napada još dvije djevojčice.

Već se na prvi pogled može vidjeti iznimna grubost u postupanjima vršnjakinja, po grubim linijama kojima su figure nacrtane, kao i po prikazu grizenja i čupanja za kosu.

Gledajući sve likove možemo zamijetiti kako imaju neobično velike ruke i šake, što je znak da se radi o mogućoj traumi. Također, lik u desnom rubu papira ima stisnut šaku usmjerenu prema ostalim likovima, što upućuje na udarce rukom.

Lice svake od prikazanih djevojčica je specifično i nije prikazano na standardan način kao u ostale djece te dobi. Najmanji lik ima usta otvorena koja upućuju na krik, a naziru mu se i zubi. Također, vidimo da donji lijevi lik zubima grize ruku djevojčice u sredini. Oči su mu također prikazane nestandardno, baš kao i neobično male i zatamnjene oči kod lika u sredini, koje isto tako ukazuju da se radi o zlostavljanju. Kod četvrte djevojčice uočavamo zatamnjeno lice što je prepoznato kao način izražavanja anksioznosti na crtežima zlostavljane djece.

Slika 3. Prikaz fizičkog i emocionalnog zlostavljanja među vršnjacima (dječak, 9 godina).

Crtež prikazuje dvojicu školskih kolega koji za vrijeme odmora u školi igraju nogomet, te dolazi do emocionalnog i tjelesnog sukoba.

Iz razgovora s učiteljicom dječaka koji je crtao, saznaje se kako je dječak i inače u školi dosta problematičnog ponašanja te da je često u sukobima s drugom djecom.

Ono što je na ovom crtežu već na prvi pogled uočljivo jesu upravo oblačić iznad glava likova koji ukazuje na zvuk udarca šakom te sama šaka koja je kod lika na desnoj strani crteža zatamnjena i skupljena u oblik kugle, spremna za udarac. Također, primjećujemo kako i drugi lik ima neobično velike šake, što može ukazivati na udaranje šakama.

No, posebnu pažnju na ovom crtežu zavrjeđuju nacrtani oblaci. Iako su djeca te dobi, kao što je već rečeno, sklona šablonskim crtežima koji često uključuju i oblake, smatra se da su oblaci iznad ljudskih figura na crtežima indikator seksualnog zlostavljanja. U razgovoru s učiteljicom saznaje se kako je dječak u prva dva razreda osnovne škole imao netipična seksualizirana ponašanja i vokabular, a upravo su to neki od simptoma seksualno zlostavljane djece (zlostavljanje uključuje i izlaganje pornografskom materijalu). Također, možemo primijetiti dva velika stabla. Iako ih je dječak možda nacrtao samo kako bi označio mjesto sukoba s prijateljem ili su mu stabla neobično važna, uzevši u obzir nacrtane oblake i neobično seksualizirano ponašanje dječaka ranije, treba imati na umu da se u crtežima zlostavljane djece ozljeda muškosti nesvjesno povezuje uz stablo.

Slika 4. Prikaz fizičkog i emocionalnog zlostavljanja među vršnjacima (dječak, 10 godina).

Crtež prikazuje zlostavljanje novog učenika od većine razreda. Naime, učenik je došao iz druge škole, no razred ga nije dobro prihvatio. Razlog tome, svi su pronašli u činjenici da je dječak stalno pričao o mačkama.

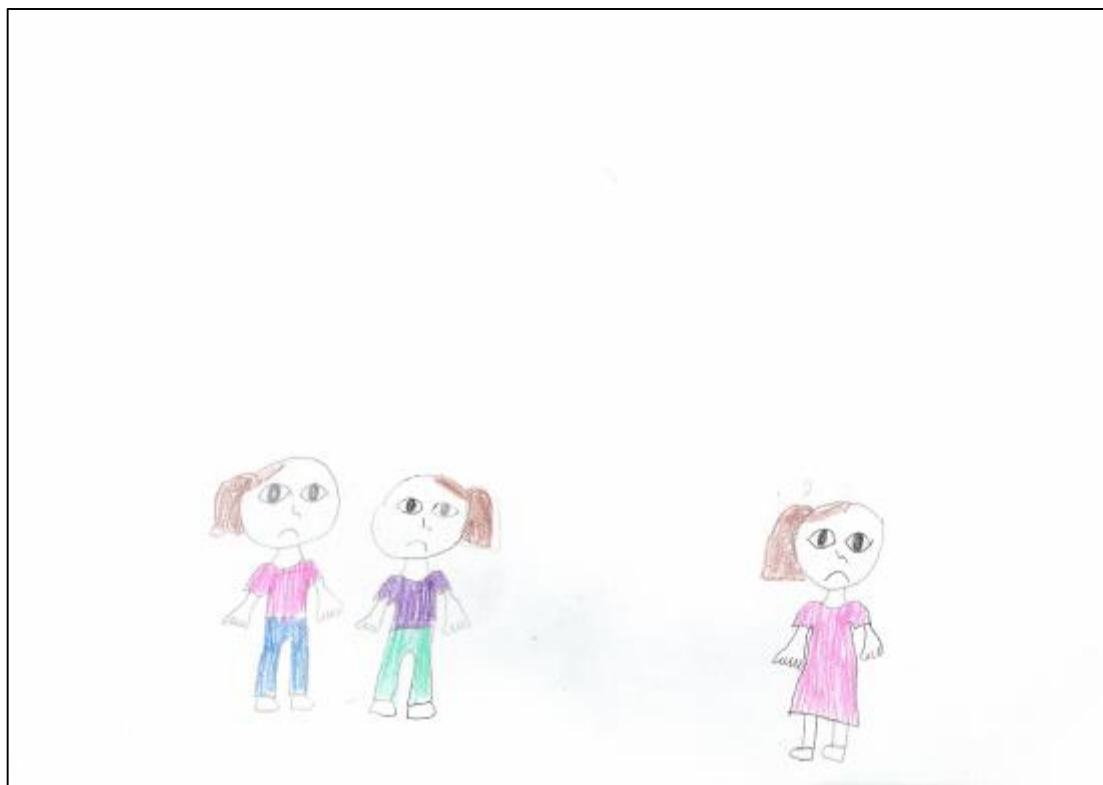
Djeca su prvo počela emocionalno zlostavljati dječaka. Ismijavali su ga, nazivali pogrđnim imenima, rugali mu se, omalovažavali ga i psovali. Vrijeđanje i ruganje možemo uočiti i po natpisima u oblačićima iznad glava likova.

Ono što ipak zahtjeva veću educiranost kako bi se prepoznali znaci zlostavljanja na crtežu, u ovom su slučaju znakovi fizičkog zlostavljanja. Naime, kako to često bude, ili jedna vrsta zlostavljanja preraste u drugu ili žrtve istovremeno doživljavaju zlostavljanje u više oblika. U slučaju ovoga dječaka, fizičko zlostavljanje (zatvaranje u kutiju i cipelarenje) uslijedilo je nakon verbalnog. Vidljivo je to u velikim nogama (cipelarenje) i rukama (šakanje) neke djece počinitelja zlostavljanja. Sama žrtva ima također velike noge, što možemo protumačiti kao način da se nogama pokušao obraniti.

Također, analizirajući lica djece počinitelja, možemo vidjeti da se oni većinom ili osmjehuju ili imaju otvorena usta i viču na žrtvu. Lik počinitelja zlostavljanja skroz lijevo, do same žrtve, pljuje na dječaka. Dječak koji je žrtva također ima otvorena usta, ali vjerojatno kao znak krika i vapaja za pomoć.

Nedostatak tla često je indikator kaotične i nestabilne okoline, pa to možemo primijeniti i na ovaj crtež.

6.2. CRTEŽI EMOCIONALNO ZLOSTAVLJANE DJECE

Slika 5. Prikaz emocionalnog zlostavljanja među vršnjacima (djevojčica, 9 godina).

Crtež prikazuje dvije djevojčice koje odbacuju i izoliraju treću.

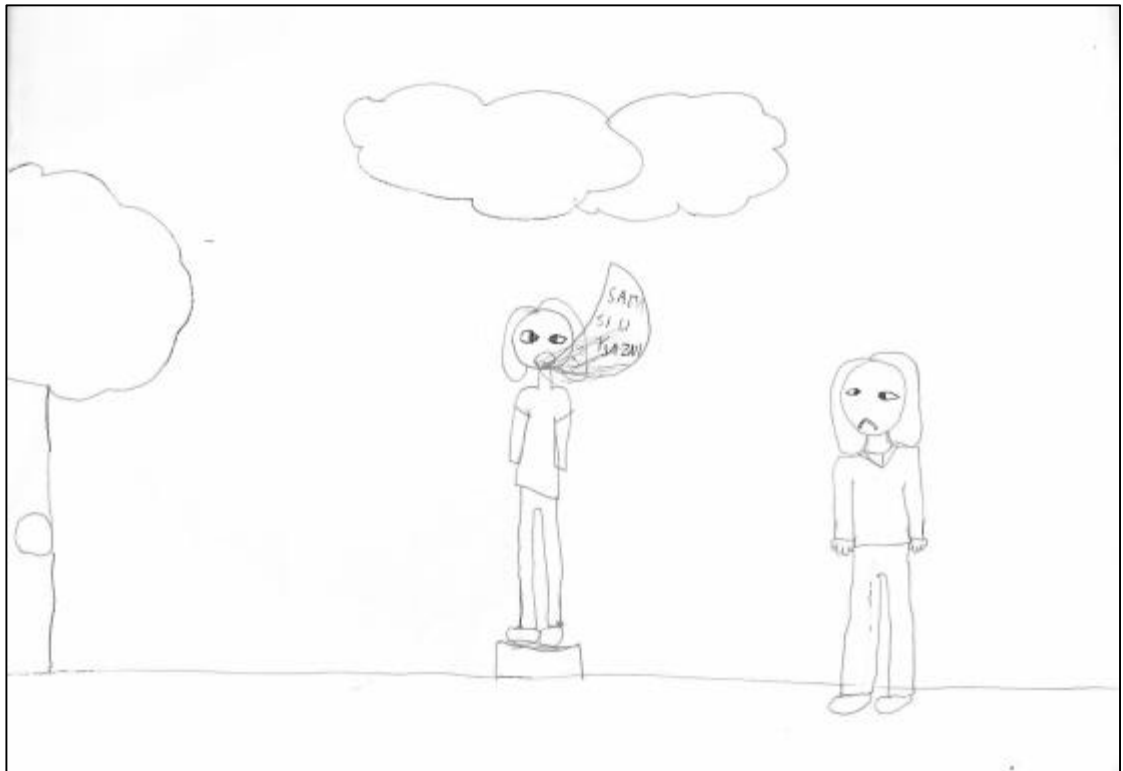
Iako je crtež veoma šabloniziran, čak do te mjere da djevojčice razlikujemo tek po boji odjeće, ipak uočavamo kako se dvije djevojčice drže zajedno i podalje od treće. Niti jedna stručna osoba koja radi s djecom, ovakav crtež ne smije previdjeti, jer, kao što je već rečeno, ovakav oblik zlostavljanja na djecu može ostaviti dubok trag i negativno utjecati na njihov daljnji život.

Slika 6. Prikaz emocionalnog zlostavljanja među vršnjacima (dječak, 9 godina).

Crtež prikazuje dva dječaka koja trećeg dječaka stalno isključuju iz igre. U ovom slučaju, dječaci su ga uputili da broji kako bi igrali *Skrivača*, no čim je dječak krenuo brojati, dječaci su pobjegli od njega i nastavili se igrati posebno, dok ih je dječak tražio sat vremena.

Osim o riječima dječaka koji su počinitelji emocionalnog zlostavljanja, a koje su napisane u oblačićima iznad glava likova, iz ovog crteža možemo saznati o tome da dječak koji je zlostavljan osjeća nesigurnost jer crtež prikazuje malene figure koje se nalaze uz sam rub papira. Također, po dosta tamnom nebu i nacrtanom suncu, mogli bismo zaključiti da dijete osjeća nekakvu prijetnju.

Slika 7. Prikaz emocionalnog zlostavljanja među vršnjacima (djevojčica, 10 godina).

Crtež prikazuje dvije prijateljice za vrijeme igre. Djevojčica koja je nacrtala crtež navodi kako ju druga djevojčica iskorištava za igru, odnosno igra se s njom samo kada je onako kako ona želi. Djevojčica navodi kako se njezina prijateljica stalno dere na nju ako nije nešto po njenom, kako je bezobrazna prema njoj i kako ignorira svaki njezin prijedlog i želju.

S desne strane crteža nalazi se djevojčica koja je crtala crtež. Vidimo kako su njezine oči zatvorenije i djeluju tužnije u odnosu na oči druge djevojčice. Također, promotrimo li njezina usta, vidjet ćemo kako ih je nacrtala usmjerena prema tlu, baš kao što se emotikonima izražava osjećaj tuge. Iako šabloniziran, crtež usta prikazuje tugu.

Pogledamo li djevojčičinu prijateljicu, primjećujemo kako je pozicionirana u sredini crteža, te stoji na nekakvom povišenom objektu. S druge strane, djevojčica koja je crtala stoji u desnom rubnom dijelu crteža. To možemo protumačiti kao presliku njihova odnosa: dominaciju djevojčice u sredini u njihovom odnosu – ona je glavna i važna u igri, a djevojčica desno manje je bitna u igri te je stoga i nacrtana uz rub, kao manje bitna na crtežu.

Usta djevojčice u sredini širom su otvorena i u obliku slova o, što označava krik i vikanje, a iz oblaka iščitavamo njezine riječi upućene prijateljici: „Sada si u kazni!“ Neupitna je dominantnost te djevojčice nad drugom. Oblaci iznad lika djevojčice u sredini također mogu biti znak prijetnje koju djevojčica sjeća od svoje prijateljice koja joj prijeti kaznom i isključivanjem iz igre ako ju ne posluša.

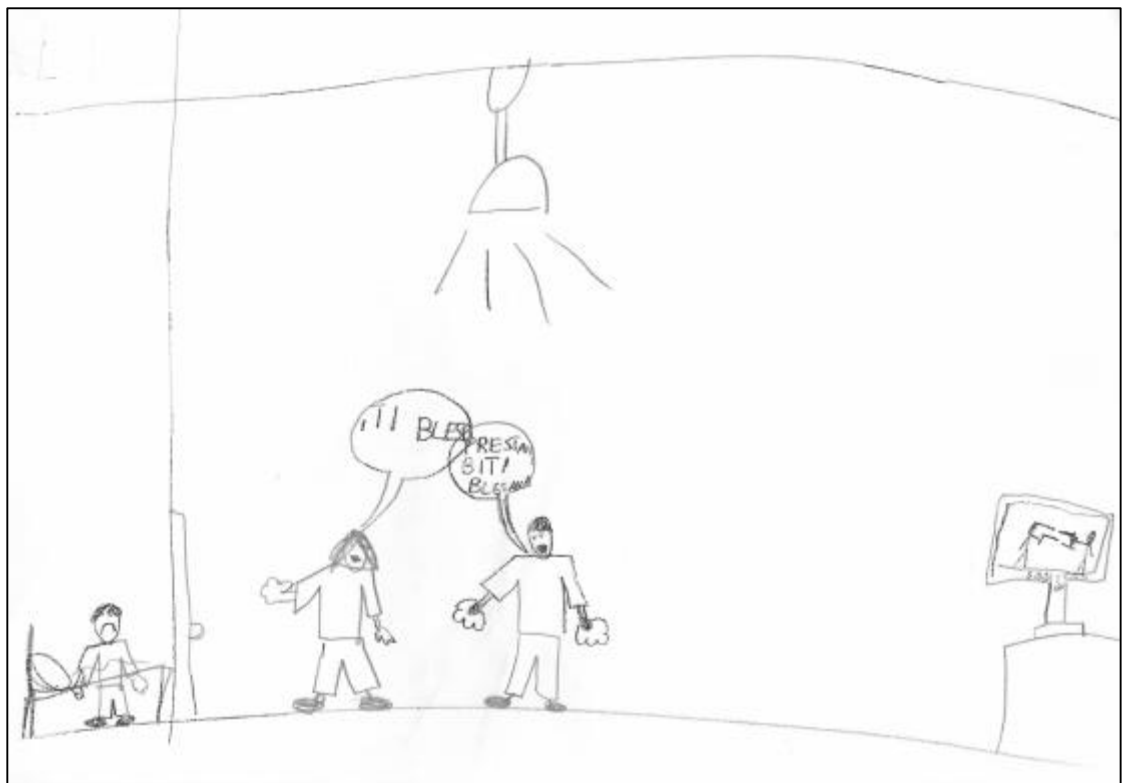
Slika 8. Prikaz emocionalnog zlostavljanja među vršnjacima (dječak, 9 godina).

Crtež prikazuje dvojicu dječaka kako igraju nogomet. Dječak koji je nacrtao crtež navodi kako se njih dvojica često svađaju.

Vidimo kako je dječak svog prijatelja nacrtao dosta većeg, što može ukazivati na to tko je dominantniji u njihovom odnosu. Također, vidimo kako ga prijatelj vrijeđa oslovljavajući ga s „vraže jedan“. Na crtežu možemo uočiti i kako dječak na desnoj strani crteža ima bezizražajne oči, šablonski nacrtane prema tlu, a dječak koji je crtao crtež ima suze u očima. Ti detalji ukazuju na osjećaje krivnje i boli. Također, dječak na desnoj strani ima usta prikazana u obliku ravne crte, što često povezujemo s tajnim okolnostima, odnosno znakom čuvanja tajne. Moguće je da se te tajne odnose na šutnju

o međusobnim svađama ispred učiteljice, s obzirom da se dječaci najčešće igraju u školi. Također, prema šablonskom obliku usta, možemo uočiti kako dječak koji je nacrtao crtež osjeća tugu.

6.3. CRTEŽI DJECE KOJA SU IZLOŽENA NASILJU U OBITELJI

Slika 9. Prikaz izlaganja djeteta nasilju u obitelji (dječak, 8 godina).

Crtež prikazuje svađu roditelja dok je dječak u susjednoj sobi. Iako dječak navodi da svađe roditelja više nisu česte, ova ga je očito jako pogodila jer se dogodila dok je on još išao u vrtić. Iako je prošlo dosta vremena, dječak je nacrtao dosta detalja koje je zapamtio, pa čak i riječi roditelja, a to ukazuje koliko mu je taj događaj traumatičan.

Specifično za razvojnu fazu u kojoj se nalazi, dječak je nacrtao svoju sobu spoјenu sa sobom u kojoj se njegovi roditelji svađaju. On sjedi pored kreveta i ima usta okrenuta prema podu, što je šablonizirani prikaz tuge. To što je dječak sebe nacrtao u samom

lijevom rubu papira može nam reći kako osjeća nesigurnost i možda čak depresiju. Dječak navodi kako od te svađe nije mogao spavati.

U sobi do nalaze se roditelji. Primjećujemo kako i mama i tata imaju neobično velike ruke, a mamina desna ruka nalazi se u zamahu, kao da će udariti tatu. Postoji mogućnost da je osim verbalnog zlostavljanja, među roditeljima bilo i fizičkog zlostavljanja.

Također, ako obratimo pažnju na televizor u desnom kutu, uočiti ćemo kako je na njemu prikaz nasilja – dva čovjeka koji vatrenim oružjem pucaju jedan na drugoga. I sama spoznaja da je dijete izloženo takvim scenama je zabrinjavajuća, a pogotovo ako je dijete uz te prizore izloženo nasilju u obitelji.

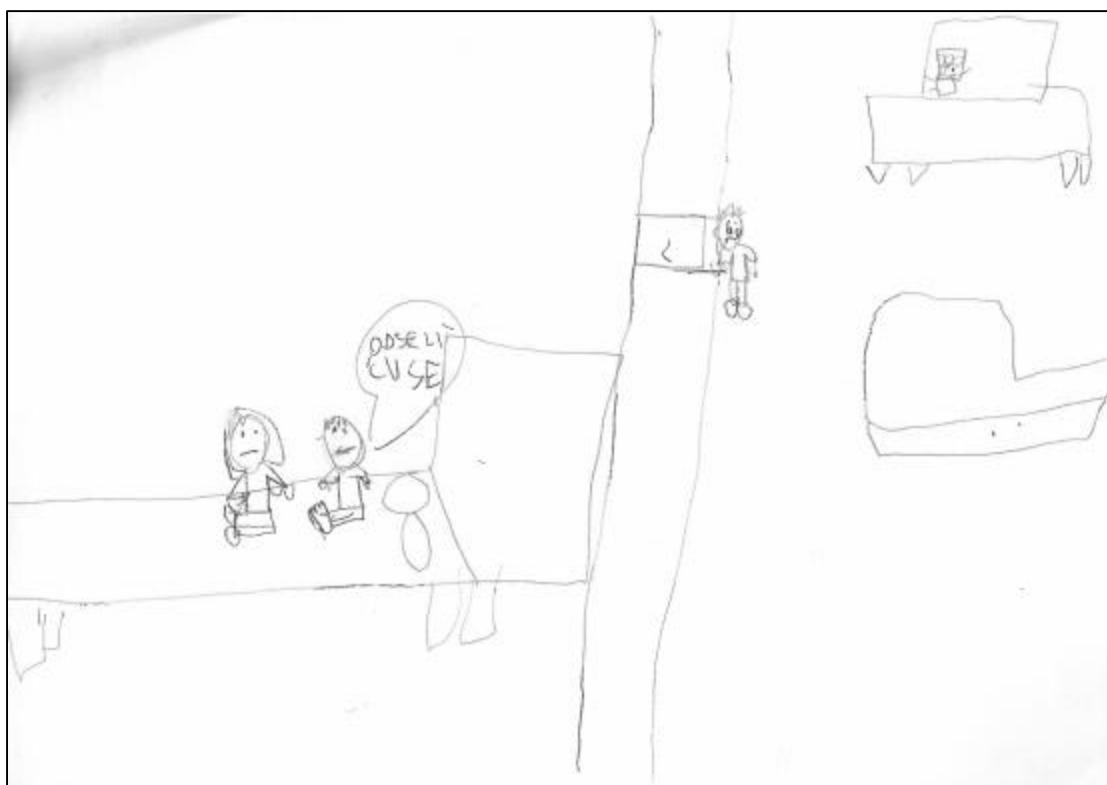

Slika 10. Prikaz izlaganja djeteta nasilju u obitelji (djevojčica, 8 godina).

Djevojčica je nacrtala roditelje u svađi. Kako je objasnila, roditelji se svađaju oko toga što je tata prethodno glasno vikao na djecu. Djevojčica navodi da tata često zna vikati na njih, a mama ih brani.

Na crtežu je vidljivo kako mama i tata imaju usta u obliku slova o, što označava viku. Tati nije jasno kako drukčije komunicirati s djecom, a mama se čudi kako im tako pristupa i misli da treba drukčije.

U ovom crtežu najvažnije je njegovo objašnjenje. Iz njega saznajemo kako otac postupa s djecom. Vidimo da ima česte svađe sa ženom, no na crtežu se ne uspijeva iščitati da je često vikao na djecu.

Slika 11. Prikaz izlaganja djeteta nasilju u obitelji (dječak, 9 godina).

Crtež prikazuje izloženost dječaka nasilju u obitelji. Dječak objašnjava da su svađe bile učestale prije četiri i pol godine, kada su se njegovi roditelji rastajali. Nakon što su se rastali, više se ne svađaju.

Dječak kaže kako je svađi prisustvovao sasvim slučajno, no da je ona na njega ostavila jak dojam. To nam potvrđuju i brojni detalji kojih se dječak sjeća i nakon toliko godina. Kaže da je osjećao veliku tugu, što možemo prepoznati i po načinu na koji je sebe nacrtao – tužna usta koja su spuštена prema podu i potišteno držanje cijelog tijela.

U ovom primjeru ne vidimo prikaz i obilježja svađe roditelja, već scenu u kojoj otac govori majci kako je vrijeme da se odseli. Oba roditelja imaju usta u obliku ravne crte, što povezujemo s time da su svoju odluku o rastavi neko vrijeme odlučili tajiti djetetu.

Činjenica da je dječak scenu odlučio prikazati samo olovkom, bez bojanja, možemo protumačiti tako da mu ta scena, kao i cijelo to razdoblje svađa i rastave roditelja nije ostalo u najljepšem sjećaju, nego osjeća tugu sjećajući se tog razdoblja.

Nakon ovih primjera iz prakse svakako valja imati na umu da se na osnovi samo jednog crteža ne može govoriti o nasilju. Valjani zaključci donose se analizom niza crteža.

7. VAŽNOST I ULOGA UČITELJA U PREVENCIJI ZLOSTAVLJANJA

Učitelj je osoba koja se bavi odgojem i obrazovanjem djece. Vargović (2007, str. 120) naglašava da stručan učitelj, „osim što mora znati što treba pružiti učenicima i kako to učiniti, mora biti i stručnjak za odgoj - znati što je odgoj i kako odgojno djelovati“. U razmatranju uloge koju učitelj ima u prevenciji i otkrivanju zlostavljanja, u ovom ćemo se radu fokusirati na odgojnu komponentu učiteljskog rada. Lučić (2007, str. 154) upozorava da osim opće i stručne naobrazbe, „na uspješan rezultat odgoja neposredno utječu učiteljeve sposobnosti, duhovne i etičke vrijednosti te njegov odnos prema radu i djeci“. Učitelji bi u komunikaciji s učenicima trebali biti „model prema kojem djeca uče komunikacijske i socijalne vještine – učitelji ponašanjem i govorom uče djecu pozitivnom i brižnom stavu prema drugima“ (*Dobri odnosi u razredu i zajednička odgovornost za odgojno-obrazovne rezultate*). Prenosjenje pravih vrijednosti na učenike povećava vjerojatnost smanjenja zlostavljanja i vjerojatnost reagiranja na zlostavljačka ponašanja. Učenici će internalizirane stavove i vrijednosti razmjenjivati i prenositi na druge ljude s kojima se susreću u životu, stoga je Vargović (2008, str. 124) mišljenja da je „učitelj temelj svih promjena: najprije u školstvu, a zatim i u društvu“.

Škola je kao odgojna i obrazovna institucija „važan izvor socijalne podrške učeniku, a upravo je ona jedan od najvažnijih zaštitnih čimbenika za zlostavljanje“ (Bilić i sur., 2012). „Dijete se samo ne može obraniti od zlostavljanja, stoga mu je važna potpora učitelja i dugih djelatnika škole kako bi se imalo kome obratiti i zatražiti pomoć, a ako

se nasilje već dogodilo, važna mu je socijalna potpora u školi kako bi se što lakše i bezbolnije nosio s posljedicama zlostavljanja“ (Bilić i sur., 2012).

Učenici i učitelji svakodnevno provode nemalu količinu vremena u međusobnoj interakciji te su stoga učitelji često prvi stručnjaci koji mogu prevenirati zlostavljanje i prepoznati ga. Upravo ti zadaci pred učitelja stavljaju veliku odgovornost, ali i obvezu trajne edukacije. Također, ako učitelj u razredu stvara klimu međusobnog povjerenja i zajedništva, veća je vjerojatnost da će mu se dijete povjeriti o zlostavljanju.

7.1. PREVENCIJA NASILJA

Bilić i sur. (2012, str. 350) prevenciju nasilja nad djecom i među djecom definiraju kao „sveobuhvatan i opsežan proces kojim se želi spriječiti nasilje prema djeci i među djecom, uočiti potencijalne i žrtve koje to već jesu, te im pružiti odgovarajuću potencijalnu pomoć“. Prevencija zlostavljanja i zanemarivanja ima tri stupnja: primarna, sekundarna i tercijarna prevencija. Svaki od tih stupnjeva treba „obuhvatiti dijete, obitelj, lokalnu zajednicu i državu“ (Bilić i sur., 2012, str. 350), a kako bi prevencija bila uspješna, osnovni preduvjet je njihova kvalitetna suradnja.

Primarna je prevencija usmjerena na opću populaciju. Podizanjem javne svijesti putem različitih edukacija, kampanja, zakona i medija nastoji se zaustaviti zlostavljanje i prije nego se ono dogodi, a njezini su glavni nositelji država i mjesne zajednice putem raznih institucija i organizacija (Bilić i sur., 2012).

„Sekundarna prevencija namijenjena je specifičnim skupinama (npr. obiteljima) koje su u riziku za zlostavljanje i zanemarivanje djece, a cilj je smanjiti utjecaj rizičnih faktora povezanih sa zlostavljanjem djece“ (Čorić i Buljan Flander, 2008, str. 5).

„Tercijarna prevencija obuhvaća strategije usmjerene na skupine u kojima zlostavljanje i zanemarivanje već postoji, a kako bi se zaustavilo zlostavljanje i smanjile negativne posljedice koje je ono prouzročilo djetetu, obitelji i društvu“ (Čorić i Buljan Flander, 2008, str. 5).

Tablica 1: stupnjevi prevencije pojedinih oblika zlostavljanja prema Bilić i sur. (2012).

Stupanj prevencije	Tjelesno zlostavljanje	Emocionalno zlostavljanje i zanemarivanje	Seksualno zlostavljanje	Nasilje među vršnjacima
primarna	kampanje koje podižu javnu svijest o tjelesnom zlostavljanju, posljedicama i načinima prepoznavanja istoga	upoznavanje javnosti sa znakovima prepoznavanja zanemarivanja; upoznavanje i upozoravanje roditelja s neadekvatnim roditeljskim postupcima i posljedicama istog; redoviti besplatni pregledi kod liječnika	edukacija djece o načinima prepoznavanja, zaštite i traženja pomoći odraslih; produženje zatvorskih kazni; uvođenje registra zlostavljača i javno obznajivanje zlostavljača	kampanje o raširenosti i posljedicama zlostavljanja te načinima reagiranja; promjena mišljenja da je međuvršnjačko nasilje normalan dio odrastanja djece
sekundarna	programi za razvoj roditeljskih kompetencija; posjeti stručnjaka	edukacije roditelja o razvojnim fazama djeteta; učenje komunikacijskih vještina, vještina rješavanja problema i suočavanja sa stresom; stjecanje vještina kompetentnog roditeljstva	rad s djecom na prepoznavanju potencijalno opasnih situacija, prijavljivanju i otkrivanju nasilja; programi za roditelje – učenje prepoznavanja potencijalno opasnih situacija, znakova zlostavljanja; uče se načini pomoći djeci i informacije o prijavljivanju zlostavljanja; poticanje zlostavljača na traženje pomoći	intervencije koje jačaju zaštitne a umanjuju rizične čimbenike obitelji; socijalna podrška obitelji

tercijarna	ako je potrebno, liječnička pomoć; psihosocijalna pomoć djetetu i roditeljima	tretmanski rad sa zlostavljanom djecom; treninzi kompetentnog roditeljstva za roditelje	tretmanski rad s djecom; rad s roditeljima	medijacija; grupne intervencije koje uče djecu samozaštiti, socijalnim i vještinama asertivnosti, te razvijaju samopoštovanje
------------	---	---	--	---

7.2. PREVENCIJA NASILJA U ŠKOLI

Škola je odgovorana za nasilje koje se događa u školi i u blizini škole, stoga primarna prevencija nasilja u školi podrazumijeva podizanje svijesti roditelja, odgajatelja, učitelja i djece o raširenosti problema i potrebi sprječavanja nasilja u školi, ali i izvan nje (Bilić i sur., 2012). Jedan od osnovnih preduvjeta uspješne prevencije nasilja je dobra suradnja djece, roditelja, škole te lokalne i šire društvene zajednice.

7.2.1. Primarna prevencija

Bilić i sur. (2012) naglašavaju kako su planiranje i provedba primarne prevencije ključni u borbi protiv nasilništva te objašnjavaju kako je ona usmjerena ne samo na podizanje svijesti učitelja, nego i na podizanje svijesti roditelja i djece o raširenosti i potrebi sprečavanja nasilja u školi i izvan nje.

U okvirima primarne prevencije, veoma je važno da učenici izražavaju svoje osjećaje i potrebe na prihvatljiv način, da preuzmu odgovornost za svoje ponašanje, da pružaju pomoć ostaloj djeci umjesto da ih isključuju iz društva (Krnć, bez dat.). Učenici mogu aktivno raditi na prevenciji nasilja udruživanjem u razredne ili školske timove, unutar kojih bi se radilo na izradi prevencijskih programa, njihovom realiziranju i praćenju, pružanju podrške žrtvama te edukaciji zajednice i vršnjaka. Takva bi udruženja ohrabrila zlostavljanu djecu da potraže pomoć, a djeci koja djeluju unutar tima omogućili da se osjećaju dobro i korisno (Bilić, 1999; prema Bilić i sur., 2012).

U prevenciji nasilja roditelji imaju vrlo veliku ulogu i važne zadatke. Navest ćemo najvažnije prema Krnić (bez dat.). Od najranije dobi djecu treba učiti prihvaćati različitosti, poštivati tuđe mišljenje i poučavati ih nenasilnoj komunikaciji. Djeca trebaju naučiti da različitost osobnosti i mišljenja nije razlog nasilnom ponašanju. Osim toga, zadatak roditelja je aktivno sudjelovati u djetetovom životu i pratiti promjene kod djeteta kako bi se pravovremeno reagiralo. Roditelji trebaju savjetovati djecu kome se obratiti u slučaju saznanja o nasilju ili doživljavanju istoga.

Zadaci škola kao odgojno-obrazovnih ustanova u prevenciji nasilja jesu: „identifikacija problema, stvaranje tima koji će kreirati i realizirati plan prevencije nasilja, kontinuirani rad na stvaranju i razvoju kulture nenasilja, razvoj zaštitnih čimbenika, reagiranje na pojave koje predstavljaju osnovu za pojavu neprihvatljivog ponašanja, kontinuirana edukacija svih djelatnika škole i roditelja te trajno provođenje individualnog i grupnog rada s učenicima na prevenciji nasilja“ (Bilić i sur., 2012, str. 372). Potpora učiteljima i stalni rad na njihovoj educiranosti važni su elementi u borbi protiv nasilja. Osim podrške učiteljima, važna je i podrška učenicima. Brojna su istraživanja pokazala da se pozitivno školsko ozračje u kojemu vladaju podrška, povjerenje i osjećaj pripadnosti, dovodi u vezu s većom razinom zadovoljstva učenika, njihovim školskim uspjehom i manjom prevalencijom nasilničkog ponašanja.

Svojim ponašanjem učitelj je model ponašanja. To znači da će njegovo ponašanje učenici shvatiti kao ispravno, čak i ako ono nije. Stoga je osnovna zadaća učitelja u okviru primarne prevencije biti dobar model svojim učenicima. Krnić (bez dat.) navodi i druge obaveze učitelja u preveniranju nasilja: dolazak u učionicu na vrijeme, uklanjanje elemenata koji mogu poslužiti kao osnova za razvijanje nepoželjnog ponašanja, individualni pristup učenicima, poticanje da govore o svojim problemima, poticanje socijalne prihvaćenosti i samopouzdanja kod učenika, poticanje učenika na suradnju i odgovornost za ponašanje prema drugima, dobra komunikacija s učenicima, roditeljima i stručnim suradnicima u školi te reagiranje na svaku promjenu ili ponašanje koje ukazuje na zlostavljanje ili nasilničko ponašanje. Bilić i sur. (2012) ističu da je za uspješnu prevenciju nasilja kod djece potrebno razvijati emocionalnu pismenost, pregovaranje i rješavanje sukoba, samokontrolu i donošenje odluka te im pomoći da te vještine usvoje i prenose u svoje okruženje. U borbi protiv nasilja, ali i preveniranju istoga, uvelike pomažu razredni ili školski timovi, a njihovo je osnivanje zadatak učitelja.

Zadaće nacionalnih, regionalnih i lokalnih vlasti prema Bilić i Jurčević-Lozančić (2009; prema Bilić i sur., 2012, str. 371) jesu „ujedinjenje različitih strategija i djelovanje prema nadređenim ciljevima, donošenje preventivnih strategija, usvajanje zakonskih propisa kao temelja prevencije i interventnog postupka, osiguravanje financijskih i materijalnih sredstava te rad na promicanju pozitivnih društvenih stavova“.

7.2.2. Sekundarna prevencija

Sekundarna prevencija u školi odnosi se na postupanja kada se, nakon već spomenutih aktivnosti, kod učenika uoči nasilno ponašanje. „Sekundarna prevencija u odgojno-obrazovnim ustanovama odnosi se na rizične skupine, odnosno pomoć djeci koja pokazuju nasilna i agresivna ponašanja i djeci koja imaju potrebu za većom podrškom zbog viktimizacije u školi“ (Bilić i sur., 2012, str. 380). Zbog toga što se nepoželjno ponašanje već pojavilo, sekundarna, a potom i tercijarna prevencija predstavljaju puno veći izazov u borbi protiv nasilništva.

Najveću ulogu u sekundarnoj prevenciji nasilja u školi imaju učitelji i stručni suradnici. Nažalost, neke škole imaju premalo zaposlenih stručnih suradnika ili ih uopće nemaju. Zrilić (2006) iznosi podatak da „u 61% osnovnih škola radi pedagog, u 24% defektolog, u 18% psiholog, i u 0,8% socijalni radnik, dok 15% osnovnih škola nema nit jednog od ovih stručnih suradnika“. Izneseni podaci ukazuju na nedostatnu stručnu potporu koju neki učitelji imaju unutar samih škola, kao i na potrebu da se, zbog dobrobiti učenika, broj stručnih suradnika u školama poveća.

Rad u okvirima sekundarne prevencije uključuje rad s učenicima počiniteljima, žrtvama i roditeljima. U radu s počiniteljima potrebno je analizirati problematična ponašanja tako da se mogu odrediti učinkovite intervencije (Bilić i sur., 2012). S učenicima koje su počinitelji nasilja radi se na razvijanju vještina i usvajanju vrijednosti kao u primarnoj prevenciji, s ciljem da se nasilničko ponašanje zaustavi. S učenicima koji su žrtve radi se na umanjenju problema i ublažavanju posljedica koje je zlostavljanje na njih ostavilo, ponajviše na ponovnom uspostavljanju pozitivne slike o sebi. Rad s roditeljima nasilnika i žrtava uključuje različite oblike pomoći, no Bilić

i sur. (2012) upozoravaju da je najvažnije roditeljima pružiti organiziranu i stabilnu potporu i pomoć.

7.2.3. Tercijarna prevencija

Tercijarna prevencija u školama „odnosi se na učenike koji iskazuju najintenzivnije probleme u ponašanju, a neophodna individualna podrška i pomoć kako bi promijenili neprihvatljive oblike ponašanja“ (Bilić i sur., 2012, str. 381).

Tercijarna prevencija nastoji spriječiti postojeća nasilna ponašanja počinitelja te kao i sekundarna, ublažiti posljedice za učenike žrtve. Učitelji i stručno osoblje škole s učenicima rade na razvijanju socijalnih vještina i vještina nenasilne komunikacije.

U sklopu prevencije, a kako bi pomoću crteža prepoznali zlostavljano dijete ili mu pružili pomoć, važno je da se učitelji educiraju o toj temi. Za prepoznavanje nekih zajedničkih obilježja crteža zlostavljane djece, potrebno je samostalno se educirati čitajući brojne svjetske i hrvatske znanstvene članke i ostale tekstove. Također, škole bi trebale organizirati edukacije na tu temu kako se ne bi stekao dojam da je pitanje zlostavljanja i njegovog uočavanja dobrovoljni izbor svakog učitelja ponaosob. Do sada su se u školama provodile edukacije i radionice na temu zlostavljanja, no one su sve bile usmjerene na fizičke i ponašajne posljedice zlostavljanja prema kojima se može uočiti zlostavljano dijete. Škola je (a idealno bi bilo da je i cijelo društvo) mjesto nulte tolerancije na nasilje. Ipak, iz brojnih znanstvenih radova i istraživanja saznaje se da je mnogo neotkrivenih slučajeva zlostavljane djece, što nas dovodi do zaključka da su nam potrebne i druge metode otkrivanja i uočavanja. Jedna od tih metoda svakako je i otkrivanje pomoću crteža. Učitelji provode jako puno vremena s djecom, pa imaju priliku vidjeti likovne radove koje su djeca spontano izradila u školi ili su ih nacrtali na temu koju je učitelj zadao. Stoga bi educiranje učitelja na tu temu zasigurno povećalo broj prepoznavanja zlostavljane djece, a ranije otkrivanje takvih slučajeva za djecu znači sprečavanje daljnje štete nanesene zlostavljanjem i povećana mogućnost za bolji i brži oporavak. Iz navedenog vidimo veliku potrebu za edukacijom učitelja kako bi upravo oni, pomoću crteža, prevenirali daljnje zlostavljanje svojih učenika.

Za pružanje pomoći zlostavljanom djetetu, također je potrebno dodatno se educirati, kako se ne bi dodatno traumatiziralo dijete ili na bilo koji drugi način pogoršalo

njegovo stanje. Art terapija je oblik psihoterapije koji koristi umjetničko izražavanje kako bi se razvijala kreativnost osobe, jačali njezini unutarnji potencijali koji osnažuju osobu i nude neke nove odgovore na životna pitanja, ali ona također pruža mogućnost osobi da pristupi neverbalnom dijelu mozga te tako izrazi ono što do tada nije mogla. Već smo objasnili na koje sve načine crtež može pomoći zlostavljanom djetetu: od toga da ono osjeća sigurnost i kontrolu, pa sve do toga da se u konačnici oslobodi od traumatskog iskustva. U stranim zemljama postoje poslijediplomski studiji art terapije, dok u Hrvatskoj ne postoji ništa slično, pa je edukaciju potrebno potražiti u nekoj drugoj zemlji.

Edukacije učitelja na ovu temu jest primarna prevencija, dok se prepoznavanje i pružanje pomoći zlostavljanom djetetu pomoću crteža odnose na tercijarnu prevenciju, jer se zlostavljanje već dogodilo, a posljedice se pokušavaju što više ublažiti i zaliječiti.

8. ZAKONSKE REGULATIVE O REAGIRANJU ŠKOLSKOG OSOBLJA U SLUČAJEVIMA ZLOSTAVLJANJA

Prema Obiteljskom zakonu (čl. 123):

„svatko je dužan prijaviti centru za socijalnu skrb povredu djetetovih osobnih i imovinskih prava. Povreda osobnih prava podrazumijeva osobito: tjelesno ili mentalno nasilje, spolne zloporabe, zanemarivanje ili nehajno postupanje, zlostavljanje ili izrabljivanje djeteta“.

Svaka osoba koja ima opravdanu sumnju na zlostavljanje, bez obzira ima li dovoljno informacija da bi bila sigurna u to, dužna je obavijestiti nadležne institucije o sumnji na zlostavljanje djeteta.

Osim prema Obiteljskom zakonu, dužnost učitelja i ostalih zaposlenika odgojno-obrazovnih ustanova da prijave nasilje reguliran su Zakonom o zaštiti od nasilja u obitelji i Zakonom o odgoju i obrazovanju u osnovnoj školi. Prema Zakonu o zaštiti od nasilja u obitelji (čl. 7):

„zdravstveni radnici, djelatnici u ustanovama socijalne skrbi, osobe zaposlene u odgojno-obrazovnim ustanovama, stručni radnici zaposleni u vjerskim ustanovama, humanitarnim organizacijama ili organizacijama civilnog društva te sve druge stručne osobe koje u svom radu dolaze u kontakt sa žrtvama nasilja u obitelji dužni su prijaviti policiji ili državnom odvjetništvu počinjenje nasilja u obitelji za koje su saznali u obavljanju svojih poslova“.

Zakon o odgoju i obrazovanju u osnovnoj i srednjoj školi (čl. 70) propisuje:

„učitelji, nastavnici, stručni suradnici i ostali radnici u školskim ustanovama dužni su poduzimati mjere zaštite prava učenika te o svakom kršenju tih prava, posebice o oblicima tjelesnog ili duševnog nasilja, spolne zloporabe, zanemarivanja ili nehajnog postupanja, zlostavljanja ili izrabljivanja učenika, odmah izvijestiti ravnatelja školske ustanove koji je to dužan javiti tijelu socijalne skrbi, odnosno drugom nadležnom tijelu“.

Prema Protokolu o postupanju u slučaju nasilja u obitelji svi stručnjaci u odgojno-obrazovnim ustanovama dužni su na zlostavljanje reagirati na sljedeći način (str. 14):

1. „Ako je dijete/učenik povrijeđeno u mjeri koja zahtijeva liječničku intervenciju ili pregled ili se prema okolnostima slučaja može pretpostaviti da su takva intervencija ili pregled potrebni, odmah pozvati službu hitne medicinske pomoći ili na najbrži mogući način, koji ne šteti zdravlju djeteta, otpratiti ili osigurati pratnju djeteta od strane stručne osobe liječniku/ci te sačekati liječničku preporuku o daljnjem postupanju“;
2. „Žurno izvijestiti ravnatelja škole koji će izvršiti prijavu policiji i obavijestiti centar za socijalnu skrb te ih upoznati sa svim činjenicama i okolnostima slučaja i aktivnostima koje će se poduzeti, te na traženje državnog odvjetništva ili policije odmah dostaviti svu dokumentaciju vezanu uz razjašnjavanje i dokazivanje kažnjive stvari“;
3. „Ako se radi o osobito teškom obliku, intenzitetu ili dužem vremenskom trajanju nasilja, koje je izazvalo traumu, savjetovati se sa stručno-razvojnou službom odgojno-obrazovne ustanove, stručnjacima centra za socijalnu skrb kojeg je obavijestio o slučaju te s drugom

stručnom službom izvan ustanove o načinu postupanja i pomoći djetetu žrtvi nasilja u obitelji u okviru odgojno-obrazovne ustanove“;

4. „O dojavu nasilja i o poduzetim aktivnostima, razgovorima, izjavama i svojim opažanjima izraditi službenu bilješku, koja će se dostaviti na zahtjev drugim nadležnim tijelima“.

Prema Protokolu o postupanju u slučaju nasilja među djecom i mladima, stručnjak koji „koordinira aktivnosti vezane uz problematiku nasilja u odgojno-obrazovnoj ustanovi ili osoba koja je u slučaju njezine odsutnosti zamjenjuje“, obavezni su poduzeti sljedeće (str. 4 i 5):

- „odmah poduzeti sve mjere da se zaustavi i prekine aktualno nasilno postupanje prema djetetu, a u slučaju potrebe zatražiti pomoć drugih djelatnika odgojno – obrazovne ustanove ili po potrebi pozvati djelatnike policije“;
- ako je dijete povrijeđeno u mjeri koja zahtijeva liječničku intervenciju ili pregled ili se prema okolnostima slučaja može razumno pretpostaviti ili posumnjati da su takva intervencija ili pregled potrebni, odmah pozvati službu hitne liječničke pomoći ili na najbrži mogući način, koji ne šteti zdravlju djeteta, prepratiti ili osigurati prepratu djeteta od strane stručne osobe liječniku, te sačekati liječnikovu preporuku o daljnjem postupanju i dolazak djetetovih roditelja ili zakonskih zastupnika“;
- „odmah po prijavljenom nasilju o tome obavijestiti roditelje djeteta ili zakonske zastupnike, te ih upoznati sa svim činjenicama i okolnostima koje je do tada doznala i izvijestiti ih o aktivnostima koje će se poduzeti“;
- „po prijavi, odnosno dojavu nasilja odmah obaviti razgovor s djetetom koje je žrtva nasilja, a u slučaju da je postojala liječnička intervencija, uz dogovor s liječnikom, čim to bude moguće. Ovi razgovori s djetetom obavljaju se uvijek u nazočnosti nekog od stručnih djelatnika odgojno-obrazovne ustanove, a na način da se postupa posebno brižljivo, poštujući djetetovo dostojanstvo i pružajući mu potporu“;
- „roditeljima ili zakonskim zastupnicima djeteta koje je žrtva vršnjačkog nasilja dati obavijesti o mogućim oblicima savjetodavne i stručne pomoći djetetu u odgojno-obrazovnoj ustanovi i izvan nje, a s ciljem potpore i osnaživanja djeteta te prorade traumatskog doživljaja“;
- „obaviti razgovor s drugom djecom ili odraslim osobama koje imaju spoznaju o učinjenom nasilju te utvrditi sve okolnosti vezane uz oblik, intenzitet, težinu i vremensko trajanje nasilja“;
- „ako se radi o osobito teškom obliku, intenzitetu ili dužem vremenskom trajanju nasilja, koje može izazvati traumu i kod druge djece, koja su svjedočila nasilju,

savjetovati se s nadležnom stručnom osobom ili službom poradi pomoći djeci, svjedocima nasilja“;

- „što žurnije obaviti razgovor s djetetom koje je počinilo nasilje uz nazočnost stručne osobe, ukazati djetetu na neprihvatljivost i štetnost takvog ponašanja te ga savjetovati i poticati na promjenu takvog ponašanja, a tijekom razgovora posebno obratiti pozornost iznosi li dijete neke okolnosti koje bi ukazivale da je dijete žrtva zanemarivanja ili zlostavljanja u svojoj obitelji ili izvan nje, u kojem slučaju će se odmah izvijestiti centar za socijalnu skrb, a po potrebi ili sumnji na počinjenje kažnjive radnje izvijestiti policiju ili nadležno državno odvjetništvo, a odgojno-obrazovna ustanova će poduzeti sve mjere za pomirenje djece i za stvaranje tolerantnog, prijateljskog ponašanja u odgojno-obrazovnoj ustanovi“;
- „pozvati roditelje ili zakonske zastupnike djeteta koje je počinilo nasilje, upoznati ih s događajem, kao i s neprihvatljivošću i štetnošću takvog ponašanja, savjetovati ih s ciljem promjene takvog ponašanja djeteta, te ih pozvati na uključivanje u savjetovanje ili stručnu pomoć unutar škole ili izvan nje (centri za socijalnu skrb, poliklinike za zaštitu djece, obiteljska savjetovališta i slično) i izvijestiti ih o obvezi odgojno-obrazovne ustanove da slučaj prijavi nadležnom centru za socijalnu skrb, Uredima državne uprave u županijama (Službama za društvene djelatnosti i/ili Gradskom uredu za obrazovanje i šport Grada Zagreba), policiji ili nadležnom državnom odvjetništvu“;
- „o poduzetim aktivnostima, razgovorima, izjavama te svojim opažanjima sačiniti službene bilješke, kao i voditi odgovarajuće evidencije zaštićenih podataka koje će se dostaviti na zahtjev drugim nadležnim tijelima“.

Ako stručnjak ima neka saznanja o mogućem zlostavljanju djeteta, a o tome nije obavijestio nadležne institucije, prijeti mu zakonska kazna od 3 mjeseca do 3 godine, a snosi i strukovne sankcije.

9. ZAKLJUČAK

S obzirom na količinu vremena koje učenici provode sa svojim učiteljima, zaključujemo kako su upravo oni među prvima koji mogu uočiti i pružiti pomoć zlostavljanim učenicima. Osim količine vremena koju provode s učenicima, u radu sa zlostavljanom djecom učiteljima pomažu i edukacije o zlostavljanju. Često se kroz edukacije uči o ponašajnim i fizičkim posljedicama zlostavljanja po kojima se može prepoznati zlostavljanu djecu, no o prepoznavanju tih učenika pomoću njihovih crteža, malo se zna.

Crtež zlostavljanog djeteta od crteža nezlostavljane djece može se razlikovati po motivima koje dijete konstantno crta, a neuobičajeni su, i po načinu likovnog izraza djeteta, što uključuje boje koje dijete upotrebljava i poteze kojima crta. Neki od likovnih elemenata na crtežu koji ukazuju da je dijete potencijalna žrtva zlostavljanja jesu škrabotine, sjenčanje te pretjerana upotreba crvene, zelene ili crne boje. Prikaz okoline u obliku ranjenih stabala, elemenata koji ukazuju na nevolje ili izostanka tla, simbolizira neke loše emocije te može biti indikator prijetnje ili zlostavljanja. Kod crteža obitelji pažnju treba usmjeriti na veličinu pojedinih likova, a kod crteža kuće treba obratiti pozornost na prikazivanje spavaće sobe te na elemente poput vrata, prozora i zastora, odnosno na način na koji su nacrtani. Kod prikaza ljudskih likova, najvažnije je obratiti pozornost na položaj likova na papiru i na njihovu veličinu, na povezanost i izostanak dijelova tijela, prikaz glave i je li na njoj prikazano neko prekrivalo, npr. kaciga. Ako je lice vidljivo, svakako treba obratiti pažnju na oči i usta likova na crtežu.

Analizom prikupljenih crteža djece, vidljivo je kako su ovi zaključci o nekim zajedničkim značajkama crteža zlostavljane djece svakako primjenjivi u praksi. Svakako, na umu treba imati da nikada ne treba procjenjivati na temelju samo jednog crteža djeteta, no svaki crtež koji učitelj uoči kod svojih učenika, a koji ima neka od navedenih obilježja, svakako je dovoljan indikator da se učitelj nešto poduzme. Valja imati na umu da je vrlo moguće da je upravo učitelj prva stručna osoba koja može uočiti takvo dijete i pomoći mu.

Svakako, ako se na temelju prvog crteža učitelj primijeti da je riječ o potencijalno zlostavljanom djetetu, za daljnju procjenu treba proći dodatnu edukaciju ili potražiti

dodatnu pomoć stručnjaka. Prilikom analize jedan crtež nije dovoljan, već je potreban cijeli niz crteža djeteta. Također, prilikom analize je potrebno obaviti stručan razgovor s djetetom o crtežu.

Zbog velike moralne odgovornosti učitelja da pomogne djeci, a i zbog brojnih zakonskih regulativa koje nalažu da je učiteljev zadatak štititi dijete te ako ima saznanja o zlostavljanju da je dužan propisno reagirati na njih, zaključujemo da je potreba o stalnoj edukaciji učitelja na temu zlostavljanja nužna. S obzirom na količinu crteža koju djeca nacrtaju tijekom boravka u školi, edukacije o prepoznavanju zlostavljane djece pomoću crteža jedne su od najvažnijih. Neznanje ne smije biti opravdanje za propušteno pružanje pomoći zlostavljanom djetetu.

LITERATURA:

Ajduković, D., Ajduković, M., (2010). Nasilje u obitelji: što zdravstveni djelatnici mogu učiniti. *Medicina Fluminensis*, 46(3), 292-299.

Aračić, P. (2015). Djeca iz rastavljenih brakova i obitelji: njihova opterećenja i njihovi brakovi i obitelji. *Crkva u svijetu*, 50(2), 237-251.

Barr, R. G., Barr, M., Fujiwara, T., Conway, J., Catherine, N., Brant, R. (2009). Do educational materials change knowledge and behaviour about crying and shaken baby syndrome? *Canadian Medical Association Journal*, 180(7), 727-733.

Bauer, K. (2006). *Nasilje u obitelji*. Preuzeto 23.07.2018. s <http://www.os-malasubotica.skole.hr/upload/osmalasubotica/multistatic/4/NASILJE%20NAD%20JECOM%20%20Nasilje%20u%20obitelji.pdf>

Bilić, V. (2011). Susret učitelja likovne kulture sa zlostavljanom djecom. *Croatian Journal of Education : Hrvatski časopis za odgoj i obrazovanje*, 13(4), 87-121.

Bilić, V. (2013). Nasilje među vršnjacima: uloga branitelja žrtava, pomoćnika i pristaša počinitelja nasilja te pasivnih promatrača. *Život i škola*, 59(30), 193-210.

Bilić, V., Buljan Flander, G., Hrpka, H. (2012). *Nasilje nad djecom i među djecom*. Zagreb: Naklada Slap.

Brčić, I. (2016). *Protresite dijete i srušite si svijet*. Preuzeto 18.07.2018. s <http://www.roditelji.hr/beba/zdravlje-i-prehrana/protresite-dijete-i-srusite-si-svijet/>

Brown, P., Tierney, C., Serwint, J. R. (2009). Munchausen Syndrome by Proxy. *Pediatric Review*, 30(10), 414-415.

Buljan Flander, G. (2016). *Naša je zajednička odgovornost priznati da seksualno zlostavljanje djece postoji u našem društvu*. Preuzeto 27.07.2018. s <https://www.poliklinika-djeca.hr/aktualno/rijec-ravnateljice/nasa-je-zajednicka-odgovornost-priznati-da-seksualno-zlostavljanje-postoji-u-nasem-drustvu/>

Buljan Flander, G. (2017). *Screen time: Prvo nacionalno istraživanje Poliklinike o izloženosti predškolske djece svim ekranima*. Preuzeto 22.07.2018. s <https://www.poliklinika-djeca.hr/aktualno/rijec-ravnateljice/screen-time-prvo->

[nacionalno-istrazivanje-poliklinike-o-izlozenosti-predskolske-djece-svim-ekranima-2/](#)

Buljan Flander, G., Kocijan Hercigonja, D. (2003). *Zlostavljanje i zanemarivanje djece*. Zagreb: Marko M. Usluge d.o.o.

Crnković, M.(2012). *Što je to elektroničko nasilje odnosno cyberbullying*. Preuzeto 22.07.2018. s <https://www.poliklinika-djeca.hr/za-djecu-i-mlade/nasilje/sto-je-to-elektronicko-nasilje-odnosno-cyberbullying/>

Čorić, V., Buljan Flander, G. (2008). Zanemarivanje djece – rizični čimbenici, posljedice, uloga liječnika i mogućnosti prevencije. *Paediatrica Croatica*, 52(1).

Deniz, M. (2015). Istraživanje virtualnog zlostavljanja učenika osnovne škole s pozicija zlostavljača i žrtve u odnosu na spol, razred i socioekonomski status. *Croatian Journal of Education*, 17(3), 659-680.

Državni zavod za statistiku. (2017). *Žene i muškarci u Hrvatskoj 2017*. Preuzeto 01.08.2018. s https://www.dzs.hr/Hrv_Eng/menandwomen/men_and_women_2017.pdf

Finkelhor, D. (1994). Current Information on the Scope and Nature of Child Sexual Abuse. *The future of children*, 4(2), 31-53.

Gershoff, E. T. (2008). Report on Physical Punishment in the United States: What Research Tells Us About Its Effects on Children. Preuzeto 25.07.2018. s <http://www.nospank.net/gershoff.pdf>

Grgurić, N., Jakubin, M. (1996). *Vizualno- likovni odgoj i obrazovanje*. Zagreb: Educa.

Guerri, C., Bazinet, A., Riley, E. P. (2009). Fetal Alcohol Spectrum Disorders and Alterations in Brain and Behavior. *Alcohol and alcoholism*, 44(2), 108-114.

Hajnić, Lj. (2014). Sindrom otuđenja od djeteta. *Ljetopis socijalnog rada* 2014., 21(1), 169-178.

Hrabri telefon. (2017). *Stavovi prema tjelesnom kažnjavanju i ostalim odgojnim postupcima u Poljskoj, Latviji i Hrvatskoj – hrvatski rezultati*. Preuzeto 20. srpnja 2018. s: <https://www.poliklinika-djeca.hr/wp-content/uploads/2018/05/Stavovi->

[prema-tjelesnom-ka%C5%BEnjavanju-i-ostalim-odgojnim-postupcima-u-Poljskoj-Latviji-i-Hrvatskoj-%E2%80%93-hrvatski-rezultati.pdf](#)

Hrvatsko psihološko društvo. (2016). *Dr. Gordana Buljan Flander: Liječnici su prva linija obrane zlostavljane djece*. Preuzeto 25.srpnja 2018. s:

<https://www.psihologija.hr/vijesti/clanak/dr-gordana-buljan-flander-lijecnici-su-prva-linija-obrane-zlostavljane-djece.html>

Huzjak, M. (bez dat.). Razvoj likovnog izražavanja i stvaranja u djece (1). Preuzeto 07.09.2018. s <http://likovna-kultura.ufzg.unizg.hr/sazetak1%20razvoj.crteza1.htm>

Huzjak, M. (bez dat.). Razvoj likovnog izražavanja i stvaranja u djece (2). Preuzeto 07.09.2018. s <http://likovna-kultura.ufzg.unizg.hr/sazetak1%20razvoj.crteza2.htm>

Huzjak, M. (bez dat.). Razvoj likovnog izražavanja i stvaranja u djece (3). Preuzeto 07.09.2018. s <http://likovna-kultura.ufzg.unizg.hr/sazetak1%20razvoj.crteza3.htm>

Ivanović, N., Barun, I., Jovanović, N. (2014). Art terapija – teorijske postavke, razvoj i klinička primjena. *Socijalna psihijatrija*, 42(3), 190-198.

Jurković, L. (2014). *Relacijsko nasilje među djecom i mladima*. Učiteljski fakultet, Zagreb, Sveučilište u Zagrebu.

Kellerman, T. (1999). Fetal Alcohol Syndrome: Characteristics and Symptomes. Fasstar Enterprises. Preuzeto 21.07.2018. s <http://come-over.to/FAS/brochures/characteristics.pdf>

King, J., MacKay, M., Sirnick, A. (2013). Shaken baby syndrome in Canada: clinical characteristics and outcomes of hospital cases. *Canadian medical Association Journal*, 168(2), 155-159.

Kliškinić, A. (2014). Novorođenče majke ovisnice (Završni rad, Sveučilište u Splitu, Hrvatska). Preuzeto s <https://repo.ozs.unist.hr/islandora/object/ozs:127/preview>

Kondić, Lj., Dulčić, A. (2009). *Crtež i slika u dijagnostici i terapiji*. Zagreb: Alinea.

Krnić, V. *Strategija prevencije nasilja/zlostavljanja među učenicima*. OŠ Matije Balote Buje. Preuzeto 13.09.2018. s <http://os-mbalote-buje.skole.hr/skolskidokumenti>

Lučić, N. (2007). Odgojiteljska profesija u suvremenoj odgojno-obrazovnoj ustanovi. *Odgojne znanosti*, 9(1), 135-150.

Mandarić, V. (2012). Novi mediji i rizično ponašanje djece i mladih. *Bogoslovska smotra*, 82(1), 131-149.

Matijević, V., Bartolović, J., Crnković, M., Košiček, T., Barišić, I. (2014). Rehabilitacijski tretman djeteta s fetalnim alkoholnim sindromom – prikaz slučaja. *Acta clinica Croatica*, 53(1), 88-93.

Miljević-Ridički, R. (1995). Zlostavljanje djece: oblici zlostavljanja i njihovo prepoznavanje. *Društvena istraživanja: časopis za opća društvena pitanja*, 4(4-5), 539-549.

Ministarstvo obitelji, branitelja i međugeneracijske solidarnosti. (2004). *Protokol o postupanju u slučaju nasilja među djecom i mladima*. Preuzeto 10.08.2018. s: <https://www.scribd.com/document/54420081/Protokol-o-Postupanju-u-Slucaju-Nasilja-Medju-Djecom-i-Mladima>

Ministarstvo obitelji, branitelja i međugeneracijske solidarnosti. (2004). *Protokol o postupanju u slučaju nasilja u obitelji*. Preuzeto 10.08.2018. s: <https://www.mup.hr/UserDocsImages/minstarstvo/Protokolopostupanjuuslucajunasiljauobitelji.pdf>

Ministarstvo za demografiju, obitelj, mlade i socijalnu politiku (bez dat.) *Okrugli stol: Problem manipulacije djecom u postupcima razvoda braka*. Preuzeto 22.07.2018 s <https://mdomsp.gov.hr/okrugli-stol-problem-manipulacije-djecom-u-postupcima-razvoda-braka/10250>

Mišković, J. (2017). *Usporedba različitih primjera razvoja prikaza ljudskog lika i prostora u dječjem crtežu*. Umjetnička akademija, Osijek, Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku.

Narodne novine (2015). *Obiteljski zakon* (NN 103/15). Preuzeto 15.01.2019. s <https://www.zakon.hr/z/88/Obiteljski-zakon>

Narodne novine (2017). *Zakon o odgoju i obrazovanju u osnovnoj i srednjoj školi* (NN 87/08, 86/09, 92/10, 105/10, 90/11, 5/12, 16/12, 86/12, 126/12, 94/13, 152/14,

07/17, 68/18). Preuzeto 15.01.2019. s <https://www.zakon.hr/z/317/Zakon-o-odgoju-i-obrazovanju-u-osnovnoj-i-srednjoj-%C5%A1koli>

Narodne novine (2018). Zakon o zaštiti od nasilja u obitelji (NN 70/17). Preuzeto 15.01.2019. s <https://www.zakon.hr/z/81/Zakon-o-za%C5%A1titi-od-nasilja-u-obitelji>

Nayak, R. B., Murthyf, P. (2008). Fetal Alcohol Spectrum Disorder. *Indian Pediatrics*, 45 977-983.

Olson, H. C. Jirikovic, T., Kartin, D., Astley, S. (2007). Responding to the Challenge of Early Intervention for Fetal Alcohol Spectrum Disorders. *Infants and Young Children*, 20(2), 172-189.

Osofsky, J. D. (1995). Children Who Witness Domestic Violence: The Invisible Victims. *Social Policy Report*, 9(3), 1-16.

Øverlien, C. (2010). Children Exposed to Domestic Violence: Conclusions from the Literature and Challenges Ahead. *Journal of Social Work* 10(1), 80-97.

Pećnik, N. (2005). *Međugeneracijski prijenos zlostavljanja djece*. Zagreb: Naklada Slap.

Pivac, D. (2006). Uloga učitelja likovne kulture u prepoznavanju, prevenciji i terapiji traumatizirane djece. *Napredak*, 147(2), 222-227.

Poliklinika za zaštitu djece i mladih Grada Zagreba. (2010). *Istraživanje o korištenju Interneta, mobitela i drugih tehnologija*. Preuzeto 23.07.2018. s <https://www.poliklinika-djeca.hr/istrazivanja/istrazivanje-o-koristenju-interneta-mobitela-i-drugih-tehnologija/>

Poliklinika za zaštitu djece i mladih Grada Zagreba. (2010). *Nasilje među djecom*. Preuzeto 23.07.2018. s <https://www.poliklinika-djeca.hr/publikacije/nasilje-medu-djecom-2/>

Poliklinika za zaštitu djece i mladih Grada Zagreba. (2010). *Zanemarivanje djece*. Preuzeto 26.07.2018. s <https://www.poliklinika-djeca.hr/publikacije/zanemarivanje-djece/>

- Poliklinika za zaštitu djece i mladih Grada Zagreba. (2016). *Dogodilo se, a što sada ...?*. Preuzeto 30. 07 2018. s <https://www.poliklinika-djeca.hr/publikacije/dogodilo-se-sto-sada/>
- Profaca, B., Arambašić, L. (2009). Traumatski događaji i trauma kod djece i mladih. *Klinička psihologija*, 2(1-2), 57-73.
- Rajhvajn, L. (2004). *Povezanost agresivnosti i sociometrijskog statusa srednjoškolaca*. Filozofski fakultet, Zagreb, Sveučilište u Zagrebu.
- Savjetovalište "Luka Ritz". (2013). *Nasilje među djecom i mladima: priručnik za djecu, mlade, roditelje i školske djelatnike*. Preuzeto 22.07.2018. s http://www.savjeovaliste.hr/OnlineSavjeovaliste/Savjeovaliste%20%20Knjizice/Nasilje%20medu%20mladima_web.pdf
- Sesar, K. (2011). Obilježja vršnjačkog nasilja. *Ljetopis socijalnog rada* 2011., 18 (3), 497-526.
- Smolić-Ročak, A. (2014). *Munchausenov sindrom*. Preuzeto 18.07.2018. s <http://www.istrazime.com/klinicka-psihologija/munchausenov-sindrom/>
- Šain Tuka, M., Herceg, V. (2014). Neonatalni apstinencijski sindrom. *Sestrinski oglasnik*, 19(1), 53-58.
- Šarić, M. (2011). Stavovi i znanja zdravstvenih djelatnika o zlostavljanju i zapuštanju djece. *Hrvatski časopis za javno zdravstvo*, 7 (28).
- Tomšević Dančević, M. (2005). *Kako nacrtati osjećaj? Likovna terapija i (s)likovni dnevnik kao samopomoć*. Zagreb: Profil International.
- Ured za ravnopravnost spolova Vlade Republike Hrvatske. (2014). *Protokol o postupanju u slučaju seksualnog nasilja*. Preuzeto 27.07.2018. s https://www.mup.hr/UserDocsImages/PDF/Ravnopravnost%20spolova/prijelom_online_protokol.pdf
- Vargović, E. (2008). Bilješke jednog učitelja. Problemi i ideje, upućivanja i iskustva. *Metodički ogledi : časopis za filozofiju odgoja*, 24(2), 119-143.
- Vidović, L. (2008). Tjelesno kažnjavanje djece u obitelji. *Hrvatski ljetopis za kazneno pravo i praksu*, 15(1), 303-320.

Warshak, R. A. (2008). *Otrov razvoda: zaštita odnosa između roditelja i djeteta od osvetoljubivog bivšeg partnera*. Zagreb: Algoritam.

Zrilić, S. (2006). Sudionici u krugu školskog nasilja – nasilnik, žrtva i promatrač. *Magistra Iadertina*, 1(1), 49-57.

Živković, Ž. (bez dat.) *Dobri odnosi u razredu i zajednička odgovornost za odgojno-obrazovne rezultate*.

IZJAVA O SAMOSTALNOJ IZRADI RADA

SVEUČILIŠTE U ZAGREBU

UČITELJSKI FAKULTET

ODSJEK ZA UČITELJSKE STUDIJE

IME I PREZIME STUDENTICE: Marija Bervida

MATIČNI BROJ:

IZJAVA O SAMOSTALNOJ IZRADI RADA

Izjavljujem da sam diplomski naziv pod nazivom Uloga crteža u prepoznavanju i pružanju pomoći učitelja zlostavljanoj djeci izradila samostalno.

Svi dijelovi rada, nalazi ili ideje koje su u radu citirane ili se temelje na drugim izvorima, bilo da su u pitanju knjige, znanstveni ili stručni članci, internetske stranice, zakoni i sl., u radu su jasno označeni kao takvi te odgovarajuće naveeni u popisu literature.

U Zagrebu, _____

(Potpis studenta)

IZJAVA O JAVNOJ OBJAVI RADA

Sveučilište u Zagrebu

Učiteljski fakultet

Odsjek za učiteljske studije

IZJAVA

kojom izjavljujem da sam suglasna da se trajno pohrani i javno objavi moj rad

naslov

vrsta rada

u javnom dostupnom institucijskom repozitoriju

Učiteljskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu

i javno dostupnom repozitoriju Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu (u skladu s odredbama Zakona o znanstvenoj djelatnosti i visokom obrazovanju, NN br. 123/03, 198/03, 105/04, 174/04, 02/07, 46/07, 45/09, 63/11, 94/13, 139/13, 101/14, 60/15).

U Zagrebu, _____

Ime i prezime

OIB

Potpis
